

Filosofisk tidskrift

Årgång 26 Nr 4 December 2005 Pris 55 kr

Sören Halldén Är kosmos ett slumpfenomen?

Kajsa Bråting och Anders Öberg Om matematiska begrepp – en filosofisk undersökning med tillämpningar

Per Bauhn Hungersnöd och institutionellt agentskap

Konrad Marc-Wogau Några minnen från studieåren i Uppsala

Anne-Marie Landtblom Helgonet och filosofen

Sören Stenlund Om ”det utsagda”

Kristoffer Ahlström Om gifta ungarlar
Lars Bergström Replik om ungarlar

RECENSION Ragnar Ohlsson om *Anarkismens moral* av Peter Krapotkin

December 2005 Årgång 26 Nr 4

Filosofisk tidskrift

- SÖREN HALLDÉN
3 År kosmos ett slumpfenomen?
- KAJSA BRÅTING OCH ANDERS ÖBERG
11 Om matematiska begrepp – en filosofisk undersökning
med tillämpningar
- PER BAUHN
18 Hungersnöd och institutionellt agenskap
- KONRAD MARC-WOGAU
33 Några minnen från studieåren i Uppsala
- ANNE-MARIE LANDTBLOM
40 Helgonet och filosofen
- SÖREN STENLUND
45 Om ”det utsagda”
- KRISTOFFER AHLSTRÖM
55 Om gifta ungarlar
- LARS BERGSTRÖM
57 Replik om ungarlar
- RECENSION
60 Ragnar Ohlsson om *Anarkismens moral* av Peter Krapotkin
- 62 NOTISER

Filosofisk tidskrift

Utges av Stiftelsen Filosofisk tidskrift och Stiftelsen Bokförlaget Thales

Redaktör och ansvarig utgivare: Lars Bergström

Redaktionsråd: Aant Elzinga, Göran Hermerén, Göran Lantz, Sven-Eric Liedman, Åke Löfgren, Giuliano Pontara, Dag Prawitz och Dag Westerståhl

Filosofisk tidskrift utkommer med fyra nummer per år

Prenumeration per år inom landet: 200 kr (inkl. moms); utom landet: 300 kr
Lösnr: 55 kr (inkl. moms)

Adress: Filosofisk tidskrift, Box 50034, 104 05 Stockholm

Postgiro 50 79 91-8 Filosofisk tidskrift

Prenumerationsservice: 08-759 64 10, info@bokforlagetthales.se

Förlagsadress: Bokförlaget Thales, Box 50034, 104 05 Stockholm
info@bokforlagetthales.se www.bokforlagetthales.se

Copyright © Respektive författare 2005

Produktion: Jacobsen & Ragnarsson, Hemse

Satt med Indigo Antiqua

Tryck: Carlshamn Tryck & Media AB, Karlshamn 2005

ISSN 0348-7482

”Vad tror du egentligen på?” frågade en besökare mig en gång. Hon kom från ett land där många går i kyrkan och jag förstod att det gällde den allra största av frågeställningar. ”Jag tror på slumpen”, svarade jag, utan egentlig eftertanke. Men så tänker säkert många.

1. AVHÄNGIGHET OCH TOMHET

Åberopandet av slumpen förefaller först enkelt, men det finns en del att fundera på i sammanhanget. I ett antagande av det slaget ingår ibland en hänvisning till okunnighet, men som Lars Bergström påpekar i sin senaste bok (s. 196) blir detta inte särskilt lyckat när det gäller en förklaring av det aktuella slaget.

Exakt vad ligger i det som sägs? I första hand förstås ett avvisande av orsakstänkande. Det hela kompliceras av det att världsförklaringar ibland gäller andra slag av avhängighet. Så när det gäller Big Bang. En vanlig tanke är att tiden uppkom i samband med smällen ifråga, men sambandet kan inte tas som kausalt. Och när Gud ses som skaparen av något som sträcker sig oändligt långt bakåt i tiden uppfattas skapelseakten inte som det första ledet i en orsakskedja. Den avser kedjan i dess helhet. För den som ser skapelsen som en del av en temporal process ter sig detta naturligtvis egendomligt. I sådant ligger ett före och ett efter.

Hur skall vi kunna föreställa oss ett före när det gäller tidens tillkomst, ett före utanför tiden?

Den som har ansvaret för den kosmologiska förklaringen kan svara att han arbetar med ett begrepp om tillkomst som är av en mer uttunnad natur och som inte innehåller kravet på ett före och ett efter. Tidsprocessen ersättes då med ett förhållande som gäller avhängighet. Att X ger Y får en magrare innebörd, betyder att en kombination betingar en annan. Kombinationen (X finns, Y finns inte) betingar kombinationen (X finns inte, Y finns). Beroendeförhållandet hör förstås till det som skall förklaras. En enkel lösning är att se det som en sannolikhetsrelation. A

är avhängig av B när det finns en viss sannolikhet för A, givet B. Men idén skall kanske tolkas på ett något innehållsrikare sätt och uppfattas som ett slags modal bestämning.

Vanliga världsförklaringar innehåller en tanke som går ut på att vår värld till sin existens är avhängig av något annat som också ses som verkligt. Men slump teorin avvisar den tanken. Något ursprungligt förutsätts, men vad innefattas i detta? Avhängighetsidén blir åter aktuell här. Det viktiga med det ursprungliga tillståndet är att det inte innehåller någonting överhuvud, inga verklighetselement, inga avhängigheter av empiriskt slag. Inget framtingas, inget blockeras, ingenting är uteslutet.

2. TROVÄRDIGHET

Vad innehåller slumpantagandet mer? Som vi sett är tomheten basal. Tanken är då den att något som finns kan vara avhängigt av det som inte finns, av själva frånvaron. Givet tomheten finns enligt detta synsätt en sannolikhet, högre än noll, för att något dyker upp. Det hela skall ses som ett mönster för teoribildning. Teorin säger att något som satisfierar mönstret är riktigt.

I detta ligger en anknytning till 20-talets kvantmekanik och till 40-talets kosmologi. Ett slumptänkande spelar en viktig roll inom kvantmekaniken. Inflytande från kvantmekaniken kan ha påverkat Fred Hoyle när denne vid 40-talets början utvecklade en teori om en frekvensreglerad skapelse. Han arbetade först med en hypotes som talade om tillkomsten varje år av en väteatom per 10 milliarder kubikmeter i rymden. Processen tillskrevs alltså en viss konstans. Någon bekräftelse av hans antaganden har inte framkommit, men grundidén har på senare tid fått stöd genom det som kallas "inflationsteorin", ett alternativ till Big Banghypotesen. Vårt universum har växt fram ur "kvantmekaniska fluktuationer i något tidigt existerande område i rum-tiden", har man tänkt sig (Gribbin, s. 221). Det som blir intressant i början blir då en idé om en viss struktur hos den förklaring som ges. Det är fråga om ett mönster för teoribildning.

Kan en teori av det slag som Hoyle formulerade bli av intresse när vi undrar över kosmos existens? Låt oss fundera på vad det är som behöver förklaras. Omkring oss har vi en värld som inger undran, en värld i rum och tid, fylld av materia, mentala fenomen och osvikliga orsakssammanhang.

Det är allt detta som behöver en förklaring. En teori av det slag Hoyle föreslog räcker så länge det bara gäller de fysikaliska partiklarna, men inte när det är helheten som avses. Kan man då tänka sig en teori som förklarar själva systemet, rum-tiden och det kausala mönstret? Faktum

är dock att den vanliga teorin om Big Bang säger något om rum och tid. Det fyrdimensionella fattas som betingat av den materia som skapades. Och en sådan teori borde väl kunna vidgas att gälla själva kausaliteten. Jag tänker mig då en ursprunglig obestämdhet som tillåter ett slags fri skapelse. Slumpantagandet innehåller tanken på total obestämdhet, en obestämdhet frigjord från varje form av inflytande, och varje form av empiriskt villkor. Vad som helst kan ha dykt upp, det är den gissning som infinner sig och som är värd en undersökning.

Utgångsläget betyder att det ena eller andra kan uppenbara sig, för att stanna kvar eller för att försvinna. Om beskaffenheten hos det som uppträder kan ingenting sägas. Men om tillväxten råkar överväga bör det rimligen uppstå komplikationer, förstärkningar, försvagningar, konfrontationer och urval.

Ingen anledning finns i dagens läge att tro på något sådant. I motsats mot Hoyles ursprungliga teori kan den inte utsättas för ett test. Den har inte den exakta empiriska innebörd som behövs. Men rent metafysisk bör den inte kallas. En svag verifikation är i princip tänkbar. Om tillvarons grundvillkor ändrades, om materiens och lagarnas konstans skulle brytas, kunde detta innebära ett stöd.

Bevis finns inte, prövbarheten är bristfällig. Vad kan då sägas till försvar för en slumpförklaring av det slag jag tänker mig? Av vikt är att den tillhandahåller ett svar på en fråga av allvarlig art. När det gäller frågan om tillvarons ursprung har vårt engagemang en extra styrka. Undran är så stark att varje klagörande som kan formuleras i begripligt språk blir av värde. Till och med en gissning utan minsta grund blir av betydelse.

Kan något alls sägas om trovärdigheten? Jag måste erkänna att om man bortser från förklaringsvärdet så är den obetydlig. Men gissningen kan inte utan vidare avvisas. Den ursprungliga sannolikheten ligger alltså över noll. När jag menar att den kan återopas, kommer det in att den ger något som liknar en förklaring av det som annars oförklarliga. Det är ju fråga om att få ett perspektiv på helheten, och det begränsar möjligheterna. Då får man inte utgå från något som hör hemma inom denna. När allt det skall förklaras finns det inget existerande som kan återopas. Förklaringen måste sökas utanför det förefintliga. Det slumpantagande som jag tänker mig kanske klarar av saken och det ger en extra fördel.

En förklarande omständighet som själv inte behöver förklaras – i detta ligger ett värde. Behovet av förståelse och kravet på avrundning och enkelhet kommer in i motiveringen. Vid rationell bedömning är sådant en tillgång.

3. FÖRKLARINGENS ART

När slumphytesen kommer till användning kommer det in ett extra antagande om en utvecklingsprocess. Det har en förmedlande funktion. I utgångsläget finns en obestämdhet och ett fritt och oreglerat utfall. Härtill kommer ett skeende där bortsortering och kvarstannande spelar en viktig roll. Jämföras kan med den utveckling som biologerna talar om, en del försvinner, en del består.

Det är åtskilligt som kan behöva klargöras. Bland annat, vilken typ av förklaring är det fråga om? Vad kan presteras? Förklaringen måste vara av det anspråkslösa slaget. Vi rör oss nu på historieskrivningens område och jag vill därför erinra om synpunkter som framförts av William Dray, historiefilosofen. Den ofattbara kulturella blomstringen i Aten mellan år 500 och år 300 f.Kr. ropar på förklaring och då kan historikern peka på sådant som kontakten med främmande kulturer, ekonomiska faktorer och egenskaperna hos vissa tidiga makthavare. Särskilt tvingande blir inte beläggen, men den osannolikhet som ligger i tanken på en märklig kulturell blomstring mjukas upp. "Möjlighetsförklaring" är Drays benämning.

Egentligen kan vi skilja på två slag av möjlighetsförklaringar. Den ena formen är negativt utformad, den andra positivt. I förklaringar av det förstnämnda slaget elimineras en hindrande omständighet. En invändning föreligger och sedan påvisas att invändningen varit obefogad. Drays intresse gäller argument av det slaget. Men en annan typ av argumentering är också tänkbar. Ingen invändning elimineras, men det pekas på omständigheter som förhöjer sannolikheten. Om A skall förklaras och sannolikheten för A, givet B, är högre än den för A, kan B utnyttjas. Exemplet som gällde den kulturella blomstringen i Athen var av det slaget. Och om man accepterar slumphytesen som rimlig kan den kanske fungera på bägge sätten, både negativt och positivt.

Det går att ange en sannolikhetsmodell för möjlighetsförklaringen. Det som skall förklaras får inte vara självfallet, det skall ha en sannolikhet under 1. Det som förklarar får inte vara uteslutet, det får inte ha sannolikheten 0. Om det då kan visas att den förklarande omständigheten på något vis gynnar uppkomsten av det som skall förklaras kan den betraktas som sannolikhetshöjande. En fråga som då blir aktuell är om det finns något helt annat som kan åberopas. Det man satsar på måste vägas mot de alternativa möjligheterna. Finns det något som är av bättre beskaffenhet, sannolikare eller mer sannolikhetsförhöjande?

En del av kraven uppfylles av den förklaring jag har i tankarna. Slumphytesen kan inte uteslutas och måste därför tillskrivas en sannolikhet som ligger över 0. Någon rival finns inte inom synfältet. Men frågan uppstår om hypotesen kan ses som sannolikhetsförhöjande.

Inom historieskrivningen sysslar man också med förklaringar som beskriver en kontinuerlig utveckling. Den som vill förklara sammanhanget mellan ett ursprungligt slumpstillstånd och dagens situation blir automatiskt inriktad på villkoren för förändring. Den utvecklingshypotes som nämndes ovan blir då aktuell. Det är den som skall klargöra hur det hela fungerat. Inom biologin pekar man på mutationer och på den form av permanentande som sexuallivet står för. Mutationer av ontologisk art är kanske också tänkbara. En viktig reflektion gäller omständigheter som permanentar det som slumpen ger upphov till. Den som söker en förklaring som ligger på den kosmologiska nivån får peka på den extra överlevnadsmöjlighet som tillkommer det mer stabila tillskottet. Konstans blir då troligare vid bedömningen av utfallet än ständig variabilitet. Vid ställningstagandet till utvecklingshypotesen spelar det sedan en viss roll att det inte finns någon gräns bakåt för det skeende som avses.

4. TVÅ INVÄNDNINGAR

Till möjlighetsförklaringen hör att man försöker ta bort motstridiga föreställningar. När det gäller den föreställning om evolution som här är aktuell är det två sådana som är uppenbara och besvärande. Den ena gäller föremåls värld, den andra sammanhangen.

Den första av dem har att göra med vad vi vet om energins konstans. Det är välkänt och ordentligt verifierat att det finns en oföränderlighet på det området. Ingenting försvinner, ingenting nytt tillkommer. Men svårigheten lättar om vi betänker den begränsning som finns när det gäller iakttagelser. Det verkligt lilla har forskaren svårt att närma sig, och hans kontroll över rum-tiden är inte heller total. Det som ligger utanför en cirkel med ljusmånadens diameter och det som ej kan konstateras under en tusenårsperiod blir svårtillgängligt. Redan när det gäller de väteatomer som Hoyle talade om förelåg en svårighet av det slaget. Vår vetenskap om energins konstans är därför ofullständig.

Mer besvärande är den andra invändningen, den som gäller sammanhangen. Helt axiomatiskt förefaller att det inte tillkommer några nya orsaksmässiga sammanhang. Kausaliteten är evig och oföränderlig. Och aldrig har något observerats som ger direkt eller indirekt anledning att ifrågasätta denna sanning. Men samtidigt kan vi uppfatta oss själva som otroligt senkomna varelser. Och ibland stiger stabiliteten hos ett system när det utvecklas. Kanske det mogna orsakssystemet har en uppbyggnad som ger skydd mot förändringar?

Slumpförklaringen behöver inte innehålla någon föreställning om orsakslöst uppdykande av allmängiltiga lagar. Också där kan man tänka

sig en väg från det obetydliga till det mer utvecklade. ”Kausalitet” betyder för oss allmängiltighet, men idén kan urholkas. En ”prekausalitet” kan innebära en mer begränsad form av bindning. Och skiljelinjen mellan ”föremål” och ”koppling” behöver inte vara skarp. I den begreppsliga repertoaren finns plats för företeelser som är föremålsliknande och som samtidigt har någon form av kapacitet för anknytning.

En väg från prekausalitet till kausalitet kan tänkas. Men om kausala samband kan tillkomma eller försvinna slumpmässigt, hur skall man då föreställa sig att helheten påverkas? Det som framträder på ett tidigt stadium skall inte ses som likartat med det slutligt utformade fasta system som tillhör vår egen tillvaro. En halvbestämd anknytning mellan enskilda företeelser, en glimtbetonad koppling som snabbt försvinner, dragningar som gradvis får en större eller mindre utsträckning, en mindre eller större bestämdhet. Mycket sådant kan tänkas. Konstruktionen av den enhetliga rum-tiden kan mycket väl ha föregåtts av tillfälliga uppträdanden av enstaka beroendeförhållanden, som småningom kopplats samman med varandra. Det kan också ha funnits olika grader av stabilitet hos nytillskotten och olika relationer till det som existerade tidigare. Den ena benägenheten kan utplåna den andra eller förstärka den.

Rimligt är då att systemet förändrats genom en urvalsprocess. Enhetligheten och fastheten hos det slutliga resultatet kan inte bestridas, men den erinrar om den funktionalitet som utmärker de varelser som uppstått genom den biologiska utvecklingen på jorden. Två miljarder år har kanske varit tillräckliga i det fallet. När det gäller det kosmiska systemet får vi tänka oss en tillväxtperiod av ofattbar längd.

Skapelse av rum, tid och kausalitet – är inte tanken ändå litet väl egenomlig? Rimligt är att erinra om den förändring i synen på kunskap som tillhör kvantmekaniken. Det mönster i vilket våra iakttagelser infogas kan ses som bestämt av den biologiska överlevnadens villkor. Den uppfattning vi är kapabla är anpassad till storleken hos de objekt som omger oss och till de funktioner vi är beroende av. Den bild vi har som gäller rum, tid och kausalitet kan därför inte uppfattas som självfallet adekvat. Och vid ett försök att förstå mer grundläggande mekanismer finns anledning att se på dem med distans.

Synsättet föregreps en gång av Mach och det kommer till uttryck i en berömd bok av Pierre Duhem. Denne gjorde en högst patriotisk jämförelse mellan fransk och engelsk naturvetenskap och kritiserade då den strävan mot allmänmännlig förståelse som var typisk för den senare. Den franska synen utmärkte sig, enligt honom, för högre abstrakthet och en tonvikt på den formella modellen. Och för den som begrundar de yttersta grundvalarna bör det nog vara lämpligt med en öppenhet av det slaget.

Detta abstrakta sätt att tänka är svårt att passa in i vanligt föreställningssätt. Men vid arbete med slumphypotesen blir det lockande att tillgripa det.

5. SLUTORD

Det jag sagt ovan skall inte ses som en trosbekännelse. Men möjligheten är värd begrundan. Avslutningsvis vill jag nämna att det slumpantagande som behandlats har en annan tillämpning. Denna har att göra med individens bedömning av sin egenart. ”Jag är jag”, tänker man naivt och det verkar då som hänvisningen inte gäller en person med vissa egenskaper utan något direkt givet. Tanken är den att det individuella endast kan anges genom ett pekord. En abstrakt beskrivning blir otillräcklig av det enkla skälet att den också kunde stämma in på någon annan. ”Jag är den som är sådan och sådan” säger du kanske. En svårighet är då att någon annan också kan vara sådan och sådan. Åtminstone är det logiskt möjligt. Skulle ni i så fall vara samma person?

Pekordsteorin accepteras inte av alla. Många inom filosofin vill se det individuella som bestämt av minnesinnehåll, kontinuitet eller kroppsanknytning. ”Upplevelseström” är det uttryck som Ivar Segelberg använder i en noggrant genomarbetad teori om problemet (s. 140). Men om försök av det slaget förkastats finns en del att undra över.

Den personliga identiteten kan i så fall ej förklaras genom angivande av allmänna bestämningar och detta ger ett kausalt problem. Rimligen undrar man över den orsak som ligger bakom individens uppdykande. ”Varför är det just jag som får vara med om det här?” Orsaksförhållanden skall ju vara av en generell natur, ange en koppling mellan allmänna bestämningar. Om individen ses som ett egenskapsknippe kan han förklaras kausalt. Men om detta inte accepteras uppstår en annan situation. ”Det finns ingen orsak”, får bedömaren erkänna, och om han inte har en tro på själens eviga närvaro i det förgångna infinder sig rimligen en slumpförklaring. Passande blir då den om vilken ovan talats. Ur obestämdheten dyker upp något som är viktigt för den enskilda människan, detta att han är den han är.

LITTERATUR

- Bergström, Lars. 2004. *Döden, livet och verkligheten*. Stockholm: Thales.
Dray, William. 1957. *Laws and Explanation in History*. Oxford: Oxford University Press.
Duhem, Pierre. 1906. *The Aim and Structure of Physical Theory*. Princeton: Princeton University Press 1991.

- Gribbin, John. 1996. *Companion to the Cosmos*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Halldén, Sören. 1993. *Medvetandet och pekorden. Huvudinnehåll*. Nora: Nya Doxa.
- Heisenberg, Werner. 1959. *Physics and Philosophy: The Revolution in Modern Science*. London: Allen and Unwin.
- Segelberg, Ivar. 1953. *Studier över medvetandet och jagidén*. Stockholm.

Kajsa Bråting
och Anders Öberg

Om matematiska begrepp – en filosofisk undersökning med tillämpningar

1. INLEDNING

Matematiska begrepp kan i många fall vara svåra att åskådliggöra, exempelvis de begrepp som involverar oändligheten. Många läroböcker i skolmatematik innehåller ett flertal exempel där man anknyter matematiska begrepp till vardagliga situationer, till exempel då man skall beräkna volymer och areor. Men övergår man till att betrakta kroppar med oändlig utsträckning blir det genast svårare att göra sig en bild av exempelvis en oändligt utsträckt kropp med ändlig volym. I de fall där det är svårt att vardagsanknyta de matematiska begreppen blir behovet av formella definitioner extra märkbart.

I den här uppsatsen diskuterar vi olika problem som involverar de matematiska begreppens ställning. Vi vill visa hur en filosofisk diskussion med rötter i 1600-talets matematikfilosofiska debatt kan vara användbar även för att bedöma frågor av pedagogisk natur. Ett centralt problem är i vilken utsträckning matematiken låter sig konkretiseras eller åskådliggöras, till exempel hur funktioner grafiskt låter sig åskådliggöras på en datorskärm. Närbesläktat är problemet om hur väl fysikaliska argument fungerar i matematisk problemlösning. Det finns en stor heuristisk kraft i fysikaliska argument, men de kan också leda fel. Vi vill problematisera den övertro som vi menar finns i pedagogiska sammanhang när det gäller matematikens möjligheter till konkretisering, fysikalisering och vardagsanknytning.

2. NÅGOT OM FILOSOFINS OCH MATEMATIKENS GEMENSAMMA HISTORIA

En av våra utgångspunkter är Paolo Mancosus studie¹ av hur den (matematik)filosofiska debatten under 1600-talet påverkades av de nya metoder som utvecklades av samtidens matematiker. Från och med 1630-talets

¹ P. Mancosu (1996), *Philosophy of Mathematics and Mathematical Praxis in the Seventeenth Century*, Oxford University Press.

mitt utvecklades nya metoder för bestämningar av areor och volymer som baserades på summeringar av oändligt små kvantiteter. Det uppstod en debatt om dessa nya metoders riktighet, eftersom dessa summeringar inte tycktes lika rigorösa som den Euklidiska matematiken, som under renässansen blivit ett vetenskapligt ideal. Många av 1600-talets mest välkända matematiker och filosofer deltog i denna debatt, såsom Descartes, Barrow, Wallis och Leibniz. En del av debatten fokuserades kring bevismetodernas förenklande i och med att man kunde begagna sig av oändligt små kvantiteter för area- och volymsbestämningar. Dessa bestämningar kunde nu utföras direkt, till skillnad mot den antika grekiska metoden som vilade på ett indirekt resonemang. För att demonstrera att två ytor var lika stora antog man under antiken att de inte var det och härledde en motsägelse – alltså var de lika stora. På detta sätt kom de nya metoderna att bättre konformera till det aristoteliska idealet (enligt *Posteriora Analytiken*) för en vetenskaplig demonstration, något som de nya metodernas förespråkare var snara att påpeka. Motståndarna hävdade (helt riktigt för övrigt) att det inte fanns en rigorös metod för att summan av oändligt små kvantiteter skulle kunna förstås som en vanlig summering – och hur skulle den då förstås?

Men de nya metoderna möjliggjorde också att man kunde bestämma areor och volymer av nya matematiska ytor och kroppar. De nya metoderna visade sig kunna utsträckas till ibland helt överraskande fall som till exempel den så kallade *Torricellis trumpet*. År 1642 visade Torricelli, som var Galileis efterträdare på professuren i matematik i Florens, att en oändligt utsträckt kropp kan ha ändlig volym. Detta ledde till en omfattande och långvarig debatt. Cavalieri, Descartes, Barrow, Gassendi, Hobbes, Wallis och Leibniz var inblandade i denna². Hos Barrow, Gassendi och Hobbes framträdde en konservativ reaktion baserad på empiristiska överväganden: Hur kunde en oändligt utsträckt kropp existera i universum? Hur kunde en oändligt utsträckt kropp ha ett ändligt förhållande till en ändlig och avgränsad kropp? Detta motsade helt den aristoteliska uppfattningen att endast ändliga kroppar kan stå i proportion till varandra.

3. TORICELLIS TRUMPET OCH PARADOXER KRING OÄNDLIGHETEN

Om man exempelvis roterar kurvan $y=1/x$ kring y -axeln och skär den uppkomna rotationsvolymen med ett plan parallellt med x -axeln erhålls en volym som är lika med volymen av en viss ändlig cylinder. Detta bevisade Torricelli genom att tillämpa Cavalieris metod (från mitten av 1630-talet) för att beräkna volymer med hjälp av indivisibler, en viss

² Ibid. s. 136–149.

typ av oändligt små kvantiteter. Torricelli utvecklade Cavalieris metod genom att använda krökta indivisibler och tillämpade metoden på en kropp med oändlig utsträckning. Den uppkomna rotationskroppen, och liknande kroppar, brukar ibland kallas för ”Torricellis trumpet”, eftersom den snabbt smalnar av i den riktning som den är oändligt utsträckt, och har en i övrigt symmetriskt trattliknande form (eftersom den uppkommer genom en rotation av en kurva).

Toricellis trumpet var det första exemplet som utmanade det traditionella aristoteliska synsättet att det inte kan finnas ett förhållande mellan det ändliga och det oändliga. Mancosu diskuterar bland annat Thomas Hobbes och John Wallis debatt kring Torricellis trumpet. Hobbes syn på oändligheten var baserad på hans empiristiska epistemologi. Han insisterade på att alla objekt måste existera i universum och kunna uppfattas genom det ”naturliga ljuset”. Vidare menade Hobbes att när en matematiker talade om exempelvis ”en oändligt lång linje” skulle detta tolkas som en linje som kan utvidgas så långt som man vill. Hobbes med flera tillbakavisade akut oändliga kroppar; oändliga objekt saknar materiell grund och kan inte uppfattas i det ”naturliga ljuset”. Enligt Hobbes skulle man därmed inte kunna tala om en oändligt lång linje som någonting som är givet. Samma sak gäller Torricellis trumpet. För den samtida Oxford-matematikern John Wallis var en oändlig linje som *matematiskt objekt* inget problem. Om man kunde räkna ut en volym med de nya metoderna så var den aktuella kroppen matematiskt gripbar. Hobbes gjorde däremot inte någon skillnad mellan matematiska objekt och vardagliga objekt.

Mancosu diskuterar även Leibniz reaktion på Torricellis trumpet. Leibniz menade att ändligheten av dess volym inte var mera spektakulär än att exempelvis den oändliga serien $1/2 + 1/4 + 1/8 + 1/16 + \dots$ är lika med 1. Leibniz behandlade alltså inte Torricellis trumpet som ett specifikt geometriskt problem (med eventuella materiella förtecken) utan överförde det i stället till ett generellt beräkningsproblem som involverar en aritmetisk metod för att beräkna oändliga summor. Man skulle kunna säga att Leibniz, liksom Wallis, gör en förskjutning av volymsbegreppet, det vill säga de generaliserar begreppet volym till att inte bara vara ett mått på ändliga kroppar utan också ett mått på vissa *matematiska* kroppar med oändlig utsträckning. Förskjutningen av volymsbegreppet kodifierades genom de metoder som användes för beräkningarna.

Ett liknande (mera modernt) problem är att visa att antalet element i mängden av alla naturliga tal är lika många, i termer av mängdens kardinalitet, som antalet element i mängden av alla jämna tal, vilket görs genom att visa att det existerar ett 1-1-förhållande mellan elementen i

de respektive två mängderna. I det här fallet har man tänjt på begreppet "antal". Det är relativt enkelt att avgöra om två ändliga mängder är lika stora, eftersom det bara är att räkna antalet element i varje mängd. Då kan man också lätt upprätta en 1-1-korrespondens mellan mängderna. Men för att jämföra mängder med oändligt många element använder vi en *metod* för att upprätta en 1-1-korrespondens för visa att mängderna är likmäktiga. Det är viktigt att observera att både detta exempel och exemplet med Torricellis trumpet kontrasterar mot vardagliga situationer på så sätt att vi får "paradoxer": i det senare fallet får vi att den oändliga mängden av jämna naturliga tal inkluderas i den oändliga mängden av naturliga tal (trots likmäktigheten) och i det förra fallet får vi en ändlig volym, men en oändlig mantelyta. Populärt brukar man säga att Torricellis trumpet kan fyllas med (låt oss säga) en liter målarfärg, men ingen färg i världen räcker till för att måla trumpeten på utsidan! Det verkar som att storleken av Torricellis trumpet måste förstås genom de metoder som används för att beräkna dess volym och (mantel)yta. Poängen vi vill lyfta fram är att det inte finns ett "intuitivt" sätt *utanför* matematiken att förstå ändligheten av volymen för Torricellis trumpet.

4. ETT ANNAT HISTORISKT EXEMPEL

Bråting³ och Bråting och Öberg⁴ har studerat ett annat klassiskt matematikhistoriskt problem från första hälften av 1800-talet: Cauchys berömda och under samtiden omtvistade summasats. I filosofiska sammanhang har Cauchys resultat från 1821 diskuterats av Lakatos⁵ i termer av hur ett matematiskt problem får sin lösning genom ett bevisgenererande begrepp (likformig konvergens) efter det att motexempel utmanat satsens riktighet. Lakatos uppfattning om matematikens kritiserbarhet är ledstjärnan för hur han uppfattar reaktionerna på Abels berömda motexempel från 1826 till Cauchys sats. Det finns en uppsjö av alternativa förklaringar till varför Cauchys sats fick den formulering 1821 som av många ansågs vara felaktig under samtiden.

Vi har valt en utgångspunkt som i vissa avseenden överensstämmer med Lakatos och som visar varför det finns ett utrymme för matematikens kritiserbarhet, åtminstone i detta sammanhang av Cauchys sats. Vår slutsats bygger på att det under första hälften av 1800-talet inte finns

³ K. Bråting (manuskript 2004), A New Look at E.G. Björling and the Cauchy Sum Theorem, tillgänglig på <http://www.math.uu.se/~kajsa>

⁴ K. Bråting och A. Öberg (manuskript 2004), Definitioner och åskådlighet av matematiska begrepp, tillgänglig på <http://www.math.uu.se/~kajsa>

⁵ I. Lakatos (1976), *Bevis och motbevis*, Thales, 1990.

precisa definitioner av exempelvis funktionsbegreppet. Det är oklart vad som är funktioner och vad som inte är det. Av denna anledning blir konvergensen av en oändlig summa av kontinuerliga funktioner (Cauchys förutsättningar i satsen/påståendet från 1821) inte klart entydig och det blir lättare att ge motexempel (som Abel gjorde 1826) till satsen genom att framföra en ny typ av funktioner som Cauchy inte från början tagit med i beräkningen. Det precisa moderna funktionsbegreppet skulle inte komma förrän i slutet av 1800-talet. Frege⁶ gjorde sig lustig över just många 1800-talsmatematikers naiva funktionsbegrepp när han skrev att ”med en funktion av x förstås ett matematiskt uttryck som innehåller x , en formel som innefattar bokstaven x ”. Vi återkommer i nästa avsnitt till att just ett oprecist funktionsbegrepp är ett paradexempel på när gymnasieelever och universitetsstudenter får problem i liknande situationer.

Icke-standardanalytikern Laugwitz⁷ anser att Cauchys sats är korrekt om man använder sig av den teori om infinitesimaler som han själv varit med om att utveckla (och gärna vill se hos Cauchy!). I uppsatsen av Bråting problematiseras bland annat denna tolkning av Cauchy genom en utredning av hans samtida svenske kollega E.G. Björling⁸, som påverkade Cauchy till en revidering av satsen så sent som 1853. För att återvända till funktionsbegreppet, så finns det ett annat skäl (förutom att tolkningen är uppenbart ahistorisk) att misstro de moderna infinitesimalisternas uttolkning av Cauchy (och eventuellt Björling). Om funktionsbegreppet aldrig blir tydligare än ”ett matematiskt uttryck i en variabel x ” så verkar Laugwitz tolkning inte rimlig, eftersom hans egen tolkning av Cauchy kan visas vara helt beroende av ett precist funktionsbegrepp.

5. BEGREPPSBILDER OCH BEGREPPSDEFINITIONER

De matematikpedagogiska forskarna Tall och Vinner⁹ introducerade termerna begreppsBild (*concept image*) och begreppsdefinition (*concept definition*) för att förklara brister i matematikinläringen hos gymnasie-

⁶ G. Frege (1891), Funktion och begrepp, i Gottlob Frege, *Skrifter i urval*, Thales 1995.

⁷ D. Laugwitz (1980), Infinitely small quantities in Cauchy's textbooks, *Historia Mathematica* 14, 258–274.

⁸ E.G. Björling (1853), Om oändliga serier, hvilkas termer äro continuerliga functioner af en reel variabel mellan ett par gränser, mellan hvilka serierna äro convergerande, Öfvers. *Kongl. Vetens. Akad. Förh.* Stockholm 1853, 147–160.

⁹ D. Tall och S. Vinner (1981), Concept image and concept definition in mathematics with particular reference to limits and continuity, *Educational Studies in Mathematics* 12, 151–169.

elever och universitetsstudenter. Begrepps bilden beskrivs som ”den totala kognitiva struktur som en individ associerar till ett visst begrepp, till exempel mentala bilder, egenskaper, processer, etc”. En begreppsdefinition däremot fastställer (stipulerar) ett visst begrepps innebörd. Tall och Vinner menar att man måste göra en distinktion mellan begrepps bilderna och de formella definitionerna av matematiska begrepp. Många studenter tillämpar matematiska begrepp utan att vara medvetna om den formella definitionen. I stället lär de sig känna igen ett begrepp genom enskilda exempel.

Vanligtvis skapar man en begrepps bild innan man stött på någon formell definition och det är inte alls säkert att studenter någonsin tar till sig en formell definition, vilket enligt Tall och Vinner kan leda till problem vid hanterandet av matematiska begrepp.

Ett paradexempel på ett matematiskt begrepp som studenter gör sig bilder av genom exempel är funktionsbegreppet. Studenter arbetar ofta med konkreta funktioner som $f(x)=x^2$, $f(x)=\sin x$, $f(x)=e^x$, osv. De arbetar alltså ofta med funktioner som uttrycks som regler som talar om vad man gör med en variabel x . Men problemet är då att man aldrig strikt avgränsar vad som är en funktion och inte, vilket kan få allvarliga konsekvenser när man sysslar med gränsvärden på det sätt som Cauchy arbetade med i sin ”felaktiga” sats från 1821. Man gör sig intuitiva föreställningar om de egenskaper som funktioner som regelmaskiner kan tänkas ha.

6. PROBLEM MED BEGREPPSBILDER

Toricellis trumpet är ett exempel på svårigheten med att visualisera matematiska objekt. Det blir svårt att illustrera att Torricellis trumpet, som skulle kunna ses som en oändligt utsträckt tratt, rymmer lika mycket vatten som en ändlig cylinder. Vissa matematiska förlopp går relativt bra att åskådliggöra med hjälp av en dator, till exempel skulle man kunna illustrera en cirkel genom att successivt öka antalet sidor i en regelbunden polygon. Detta är också intuitivt enkelt att föreställa sig. När det gäller exemplet med Torricellis trumpet finns det ingen direkt intuitiv föreställning om vad som händer i gräns och det går inte heller att på ett enkelt sätt försöka illustrera detta med hjälp av en dator. Alla sådana försök skulle innebära att man helt artificiellt skulle låtsas att den oändligt utsträckta trumpeteten skulle vara tom på ”vatten” precis då en ändlig cylinder skulle vara full. Det är alltså *principiellt* omöjligt att göra volymberäkningen av Torricellis trumpet intuitivt trovärdig genom att försöka åskådliggöra förloppet på en datorskärm.

Det är kanske lätt hänt att man koncentrerar sig för mycket på be-

greppsbilder i samband med undervisning av matematiska begrepp. Torricellis trumpet är ett exempel på att tillämpningen av begreppsbilder har en begränsning. Vinner har fortsatt att diskutera distinktionen mellan begreppsbilder och begreppsdefinitioner. Vinner¹⁰ betonar betydelsen av att ha en korrekt begreppsbild i samband med att lära sig nya begrepp. Definitioner kan i vissa fall vara till hjälp, men att lära sig en definition utantill är ingen garanti för förståelse, menar Vinner. I denna uppsats har vi i stället diskuterat betydelsen av att kunna använda begrepp och metoder på ett korrekt sätt. Exempelvis insåg Torricelli att Cavalieris metod för att beräkna volymer med hjälp av indivisibler även gick att tillämpa på kroppar med oändlig utsträckning. Detta exempel visar att definitioner och metoder är särskilt viktiga i sammanhang då man inte kan luta sig mot något som lätt låter sig åskådliggöras.

Vi vill hävda att målsättningen med matematikundervisningen måste vara att ge förtrogenhet med begreppsanvändningen. Fokuseringen på motsättningen mellan begreppsdefinitioner och begreppsbilder bör av det skälet inte drivas för långt. Vi instämmer med Vinner¹¹ att undervisningen inte bör fokuseras kring utantillinläring av formella definitioner. Men vi tror inte som Vinner¹² att "to acquire a concept means to form a concept image". Vi har försökt påvisa det problematiska med begreppsbilder om de ska förstås som något åskådliggörande av begrepp. Om "concept image" betyder något annat, till exempel att man bemästrar en användning av begreppet, så framskymtar inte det varken hos Vinner och Tall eller hos Vinner. Varken begreppsdefinitioner eller begreppsbilder verkar vara de enda faktorerna som kan förklara hur man lär sig matematik på ett bra sätt. Definitioner kan man inte gärna lära sig utantill utan att förstå betydelsen av dem i problemsammanhang. Men vi har försökt visa att konkretisering och ett bildtänkande inom matematiken kan leda till en förvirrande oklarhet.

¹⁰ S. Vinner (1992), The role of definitions in teaching and learning, in D. Tall (Ed.), *Advanced Mathematical Thinking*, Dordrecht: Kluwer.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

Hungersnöd och institutionellt agentskap

1. HUNGERSNÖD SOM ETT POLITISKT PROBLEM

Om vi alls menar något med talet om mänskliga rättigheter, så måste dessa omfatta åtminstone en *prima facie* rättighet att slippa lida hungersnöd. Men vem har den motsvarande moraliska skyldigheten att bistå de hungrande? Är det de mer välbeställda skikten i den nation där de hungrande finns? Eller är det, om sådana välbeställda skikt inte finns eller vägrar ställa upp, andra mer välbeställda nationer som har skyldigheten? Om så är fallet, handlar det om en skyldighet för nationerna som politiska gemenskaper, eller om en personlig skyldighet för var och en av deras enskilda medlemmar att bistå de hungrande? Och vad är det som ingår i fullgörandet av denna skyldighet? Handlar det om att sända mat och pengar, eller om att förändra politiska och ekonomiska strukturer som påverkar uppkomsten av hungersnöd?

Jag avser att här argumentera för att (i) hungersnöd skall ses som ett *politiskt* problem, och att (ii) det är *stater*, inte enskilda individer, som har den primära skyldigheten att bekämpa hungersnöd. Ett problem är av politisk natur om dess uppkomst är en följd av politiska beslut, eller av den politiska beslutsprocessens allmänna utseende (med avseende på t.ex. vilka som har inflytande över den förda politiken, hur ansvar fördelas och utkrävs, osv.).

Hungersnöden i Ukraina och Volgaregionen i början av 1930-talet, som skördade miljontals offer, var sålunda huvudsakligen en följd av "kollektiviseringen som upplöste bondejordbruken, av det framtvingade skördeuttaget och av den nationella ekonomins obalanserade natur i allmänhet" för vilket Josef Stalin och det av honom kontrollerade sovjetiska kommunistpartiet bar ansvaret (Volkogonov 1995, s. 170). Hungersnöden på Irland under 1840-talet, som "dödade en högre *andel* av befolkningen än någon annan hungersnöd någon annanstans i den kända historien" och som medförde att "[d]en irländska befolkningen än idag är betydligt

mycket mindre än vad den var 1845 när hungersnöden började” (Sen 1999, s. 170) var en följd av den brittiska regeringens likgiltighet för irländarnas öde. Den brittiska regeringen skapade inte hungersnöden på Irland, men när hungersnöden uppkommit gjorde man heller inget för att motverka den. Medan potatispesten berövade de irländska odlarna deras levebröd och eroderade deras köpkraft, så skeppades samtidigt spannmål, nötkreatur, grisar, ägg och smör från Irland, där man inte hade råd att köpa livsmedel, till England där köpkraften var intakt. Den irländska hungersnöden handlade alltså inte om brist på mat, utan om brist i köpkraft. Den brittiska regeringens vägran att utsträcka den fattiglagstiftning som gällde i England till Irland, eller att på annat sätt bidra till ett återställande av irländsk köpkraft, blev i detta sammanhang en politisk förutsättning för att hungersnöden skulle inträffa och få den omfattning den fick.

Irland på 1840-talet och Sovjetunionen på 1930-talet har det gemensamt att de inte styrdes med de styrdas samtycke. Detta kan knytas till en av Amartya Sens viktigaste teser, nämligen att hungersnöd inte inträffar i demokratier:

[I]ngen betydande hungersnöd har någonsin förekommit i ett självständigt land med en demokratisk regeringsform och en relativt fri press. Hungersnöd har förekommit i forntida kungariket och nutida auktoritära samhällen, i primitiva stamgemenskaper och i moderna teknokratiska diktaturer, i koloniala ekonomier styrda av imperialister från norr och i nyligen självständiga stater i syd, styrda av despotiska nationella ledare eller av intoleranta enpartier. Men de har aldrig uppkommit i något land som är självständigt, som går till val regelbundet, som har oppositionspartier för att framföra kritik, och som tillåter tidningar att rapportera fritt och att ifrågasätta visheten i regeringens politik utan omfattande censur. (Sen 1999, s. 152–153)

Sens slutsatser om hungersnödens politiska förutsättningar kan jämföras med motsvarande analyser av effektiviteten i biståndet till utvecklingsländer. Om inte mottagarlandets politiska institutioner fungerar, så blir biståndet verkningslöst. Så noterar t.ex. *The Economist* 1999 att

[u]nder de senaste 50 åren har rika nationer givit 1000 miljarder dollar i bistånd till fattiga nationer. Denna förbluffande summa har på ett iögonenfallande sätt misslyckats med att förbättra de avsedda förmånstagarnas lott. Biståndet skulle ha stegrat mottagarländernas tillväxt och därigenom hjälpt miljoner att undkomma fattigdom. Likväl har otaliga studier gått bet på att hitta ett samband mellan bistånd och snabbare ekonomisk tillväxt. Fattiga länder som tar emot mycket bistånd visar i genomsnitt inte bättre resultat än de länder som tar emot

ytterst lite bistånd. ... Krig knäcker även de bästa planer. En leverans av vaccin förstördes i Kongo när rebeller avbröt strömförsörjningen till huvudstaden och därmed stängde av kylskåpen där medicinerna var lagrade. I Afghanistan har fanatiska talibaner stängt biståndsfinansierade sjukhus för att de anställde kvinnliga läkare. Mindre iögonenfallande, men mer genomgripande, framstår korrup-tion, inkompetens, och omdömeslös ekonomisk politik som pålitliga faktorer när det gäller att sätta sprätt på hur stora summor av biståndspengar som helst. (Mansbach & Rhodes 2003, s. 351)

Förenta Nationernas organ för utvecklingsfrågor, UNDP, pekar också på betydelsen av demokratiska institutioner, inte bara för att motverka uppkomst av hungersnöd, utan också för att främja stabil utveckling i allmänhet:

[D]emokratier är bättre än auktoritära regimer på att hantera konflikter, eftersom politiskt utrymme och institutioner som medger öppen tävlan ger oppositionen hopp om att förändring är möjlig utan att förstöra systemet. Vissa politiker hävdar, att demokrati leder till politisk instabilitet som försvagar utveckling. Men empiriska studier visar att motsatsen gäller. Sociopolitisk oro och maktskiften inträffar oftare i demokratier än i diktaturer, men de avbryter inte utveckling. Mellan 1950 och 1990 upplevde demokratier dubbelt så många upplopp och demonstrationer och tre gånger så många strejker. Men sådana händelser – liksom byten av regeringar – dämpade inte ekonomisk tillväxt i demokratierna. I diktaturerna gjorde de det. Diktaturer var också mer benägna att drabbas av våldsamma politiska omstörtningar, och upplevde krig i genomsnitt vart tolfte år, jämfört med vart tjugoförsta år i demokratierna. Och krigen vållade större ekonomiska umbäranden i diktaturerna än i demokratierna. Demokratier kan mildra interna konflikter så att de inte utvecklas till politiska kriser och ekonomiskt kaos. (*Human Development Report 2002*, s. 57)

Global utveckling verkar således förutsätta närvaron av vissa politiska betingelser i utvecklingsländerna. Men man kan till dessa politiska betingelser också lägga villkor som handlar inte bara om utvecklingsländernas institutioner, utan också om relationerna mellan utvecklingsländer och rika länder när det gäller handel med varor och tjänster:

En genomsnittlig fattig person i ett utvecklingsland som säljer till globala marknader möter barriärer som är dubbelt så höga som för den typiske arbetaren i de industrialiserade länderna, där enbart jordbrukssubventionerna uppgår till cirka 1 miljard dollar om dagen – mer än sex gånger det totala biståndet. Dessa barriärer och subventioner kostar utvecklingsländerna mer i förlorade export-möjligheter än de 56 miljarder dollar som de erhåller i bistånd varje år. (*Human Development Report 2002*, s. 31–33)

Om vi betraktar förekomsten av hungersnöd som ett politiskt problem, relaterat till politiska förhållanden som brist på demokrati och ojämlika handelsvillkor, så gäller nästa fråga vilken sorts handlande som fordras för att bekämpa hungersnöd. Här kan vi börja med att urskilja olika typer av agentskap.

2. INSTITUTIONELLT AGENTSKAP

Individuellt agentskap omfattar transaktioner mellan enskilda individer: A köper en tidning av B, B betalar tillbaka ett lån till C, C reser på semester, osv. *Kollektivt agentskap* kan vi tala om när flera individer går samman i grupp om att utföra en eller flera handlingar. Ett demonstrationståg kan exemplifiera kollektivt agentskap, liksom en fotbollsmatch, där två kollektiv av agenter spelar mot varandra. Alla kollektiv består av individer och dessa individer kan ha olika uppgifter och agera på olika sätt. Det som gör dem till ett kollektiv och till kollektiva agenter är att de handlar *tillsammans* för att uppnå ett *gemensamt* mål. *Institutionellt agentskap* handlar om individer eller kollektiv som i sitt handlande *representerar* någon institution med mer eller mindre väldefinierade mål och uppgifter. Typiska exempel är de uniformsbärande yrkena. En polis i uniform representerar ordningsmakten, en soldat i uniform representerar försvarsmakten. Institutionella agenter agerar inte som privatpersoner eller som grupper som delar ett tillfälligt intresse. De förväntas agera utifrån de mål som deras respektive institutioner har uppställt, och såväl institutionerna som målen antas kunna ha en varaktighet som inte påverkas av att de enskilda personerna som bär upp det institutionella agentskapet successivt byts ut och ersätts av andra.

Relevant i detta sammanhang är att *regeringar* kan fungera som institutionella agenter. Detta är fallet när en regering, via en demokratisk process, fungerar som ett politiskt instrument för en nation av medborgare. När en sådan regering agerar på den internationella scenen, så är den en institutionell agent för en medborgarnation. Regeringens beslut gäller som nationens beslut. För att inte förväxla "regering" i betydelsen "nationell institutionell agent" med "regering" i betydelsen "kollektivet av ministrar som styr landet" skall jag fortsättningsvis tala om *staten* när jag avser regeringen i dess roll som institutionell agent och företrädare för en nation.

Om vi antar att hungersnöd är ett politiskt problem, så förefaller det rimligt att också anta att det är ett problem för institutionella agenter att lösa. Det är stater eller statsunioner, som t.ex. EU, snarare än enskilda individer eller tillfälliga kollektiv av individer, som kan tänkas effektivt

bekämpa förekomsten av hungersnöd. Det fordras politiska beslut och politiskt handlande för att effektivt åstadkomma sådana förändringar som erfordras för att avlägsna hungersnödens orsaker, som t.ex. att avlägsna handelshinder och främja demokratisering i en hungerstat. Här förefaller stater utgöra den mest lämpliga typen av institutionella agenter.

Ett annat argument för institutionellt agentskap i samband med bekämpandet av hungersnöd handlar om politiken som en mekanism för *moraliskt nödvändig koordination* av individuella handlingar. Koordination blir moraliskt nödvändig i situationer där den sammantagna effekten av många individers var för sig moraliskt harmlösa handlingar eller underlåtelser blir moraliskt oacceptabel. Varje enskild bilist bidrar med en försumbar förorening av luften, men den sammantagna effekten av utsläppen från biltrafiken kan handla om tusentals dödsfall i cancer eller hjärt- och kärlsjukdomar varje år. Om vi antar att människor har rätt att slippa att utsättas för dödliga hälsorisker som en följd av egna och andras transportbehov, så är dessa effekter av biltrafiken moraliskt oacceptabla. Men det är inte rimligt att man överlämnar detta problem åt de enskilda bilisterna att lösa utifrån eget samvete. Den enskilda bilistens bidrag till dödsfallen är försumbart och att hon slutar köra bil förändrar ingenting, utom att hon får svårare att ta sig fram i ett samhälle där alla andra kör bil och kollektivtrafiken trängs tillbaka. I en sådan situation, där det finns en samlad effekt av enskilda handlingar som är moraliskt oacceptabel men där samtidigt ingen av dessa enskilda handlingar, tagen var för sig, är moraliskt oacceptabel, är det rimligt att söka en institutionell lösning, t.ex. i form av politiska beslut om skärpta reningskrav på bilar- nas avgasutsläpp. Detta är också en viktig aspekt av politiskt beslutsfattande: att koordinera enskilda handlingar så att de blir förenliga med det gemensamma goda, och på ett sådant sätt att de bördor som i detta sammanhang uppkommer för enskilda individer fördelas rättvist.

På samma sätt åligger det välfärdsstater att koordinera sina medborgares handlingar med avseende på bistånd till hungerstater. Att den enskilde medborgaren i välfärdsstaten väljer att spendera sina pengar på sig själv och sin familj gör varken till eller från när det gäller tillståndet i hungerstaterna. Men den sammantagna effekten av att alla medborgare i alla välfärdsstater spenderar sina pengar på sig själva och sina familjer skulle bli att inga resurser kan avsättas för bekämpandet av hungersnöd. Men den enskilda medborgaren som lägger sina pengar på sig själv och sin familj handlar inte moraliskt fel. Ingen annan kan hävda en rätt till *hennes* pengar, och ingen har fått sina rättigheter kränkta som en följd av just *hennes* konsumtionsmönster. Att skuldbelägga den enskilda medborgaren för tillståndet i hungerstaterna är alltså både orimligt och

orättvist. Likväl fordrar bekämpandet av hungersnöd att enskilda medborgare i välfärdsstater avstår från en del av sitt konsumtionsutrymme. Lösningen är återigen institutionell. Välfärdsstater kan, i en demokratisk process som respekterar medborgarnas rätt till politiskt medbestämmande, beskatta dessa medborgare och fördela bördorna för hungersnödens bekämpande rättvist inom den egna nationen. För dessa skattemedel kan staten t.ex. utrusta insatsstyrkor som kan åta sig att medverka som observatörer och administratörer i en demokratiseringsprocess i en hungerstat, eller tillhandahålla lärare och läkare, allt efter de specifika behoven i hungerstaten. På en mellanstatlig nivå kan på liknande sätt flera välfärdsstaters resurser koordineras för att åstadkomma än mer effektiva insatser.

I denna institutionella modell för bekämpande av hungersnöd är det alltså stater, i sin egenskap av att vara institutionella agenter för medborgarnationer, som har den *primära* skyldigheten att upprätthålla den mänskliga rättigheten att slippa utsättas för hungersnöd, medan enskilda medborgare har en *sekundär* skyldighet att solidariskt ställa upp på de demokratiskt beslutade koordinationslösningar som gör det möjligt för deras stat att fullgöra sin skyldighet mot de hungrande. Den institutionella modellen förbjuder förvisso inte enskilda individer i en välfärdsstat att göra mer än så. Det är moraliskt berömvärt att göra enskilda insatser, antingen personligen, på plats i hungerstaten, eller som bidragsgivare till humanitära organisationer med en fungerande verksamhet på plats. Men man är inte klandervärd om man avstår från sådana personliga insatser. Alla goda gärningar är inte också moraliska *skyldigheter*.

3. SINGERPRINCIPEN. MORALISKT BESTÄMDA OCH OBESTÄMDA SITUATIONER

Nu finns emellertid viktiga invändningar mot att flytta det moraliska ansvaret för bekämpandet av hungersnöd från det individuella agentskapets nivå till det institutionella agentskapets nivå. En sådan invändning jämför bekämpandet av hungersnöd med räddningsaktioner, där en individ har att välja mellan att göra en smärre personlig uppoffring eller att låta en annan individ omkomma, och gör gällande att räddningsaktionens moral går att direkt överföra till förhållandet mellan välbärgade människor i den rika världen och hungrande människor i den fattiga världen. Peter Singer hävdar t.ex. en princip som säger att

om det står i vår makt att hindra något dåligt från att hända, utan att därigenom offra något av jämförbar moralisk betydelse, så bör vi, moraliskt, göra det. ... En tillämpning av denna princip skulle vara som följer: om jag går förbi en grund damm och ser ett barn som håller på att drunkna där, så bör jag vada ut

och dra upp barnet. Detta kommer att medföra att mina kläder smutsas av dy. Det är emellertid oviktigt, medan barnets död förmodligen skulle vara något mycket dåligt. (Singer 1972, s. 231)

Singer avvisar som irrelevanta de skillnader mellan barnet i dammen och hungrande i Asien som har att göra med olika fysiskt avstånd mellan hjälpare och nödställd, eller olika grad av specificitet i relationen mellan dem:

[P]rincipen tar, för det första, ingen hänsyn till närhet eller avstånd. Det gör ingen moralisk skillnad om personen som jag kan hjälpa är en grannes barn tio meter från mig eller en bengal, vars namn jag aldrig kommer att veta, tiotusen kilometer bort. För det andra gör principen ingen åtskillnad mellan fall där jag är den enda personen som möjligen skulle kunna göra något, och fall där jag är bara en bland miljoner i samma position. (Singer 1972, s. 231–232)

När Singer skall förklara det senare anspråket, om varför olika grad av specificitet i förhållandet hjälpare–nödställd inte spelar någon roll, så återgår han till fallet med barnet i dammen, men nu med tillägget av flera potentiella räddare på plats:

Borde jag tänka att jag har en mindre skyldighet att dra upp det drunknande barnet ur dammen om jag, när jag ser mig omkring, finner andra människor, som inte befinner sig längre bort än jag, och som också har observerat barnet, men som gör ingenting? Man behöver bara ställa denna fråga för att inse det absurda i åsikten att antal minskar skyldighet. (Singer 1972, s. 233)

Nu finns det förvisso ett problem med Singers analogi mellan barnet i dammen och de hungrande i Asien som har att göra med en skillnad mellan den potentielle räddarens relation till barnet i dammen och den potentielle bidragsgivarens relation till de hungrande i Asien, men problemet handlar inte om *antalet* potentiella räddare. Problemet handlar i stället om en skillnad i *typ av agentskap* mellan de båda fallen. I fallet med barnet i dammen påkallas ett *individuellt* agentskap. För var och en som befinner sig vid dammen, ser barnets belägenhet, och är i stånd att rädda barnets liv utan att själv riskera något av jämförbart värde, gäller att man har en *personlig* skyldighet att ingripa. Men detta gäller inte i fallet med de hungrande i Asien. Hungersnöden i Asien går inte att framställa som ett problem som kan lösas med individuellt agentskap. Här fordras i stället *institutionellt* agentskap. En individuell insats kan avgöra om barnet i dammen drunknar eller räddas, men om hungersnöden i Asien skall fås att upphöra är inte på samma sätt avhängigt en individuell bidragsgivares insats. (Och när det gäller den hungersnöd som Singer

hade i åtanke när han skrev sin artikel, nämligen de östpakistanska flyktingarnas hungersnöd 1971 efter den pakistanska arméns massakrer och etniska rensningsoperationer, så fick den just en institutionell lösning. Den indiska armén intervenerade, besegrade den pakistanska armén i Östpakistan och gjorde det möjligt för den bengaliska självständighetsrörelsen att utropa det självständiga Bangladesh, varpå flyktingarna kunde återvända hem.)

Vi har redan redovisat ett argument för att se bekämpandet av hungersnöd som ett fall för institutionellt agentskap, nämligen att hungersnöd är ett politiskt problem, som fordrar politiska lösningar, snarare än individuella insatser. Ett annat argument, som aktualiseras av Singer-principen, handlar om *skillnader i moralisk bestämbarhet* mellan våra skyldigheter mot de hungrande i Asien och våra skyldigheter mot barnet i dammen. Man kan, som Violetta Igneski, peka på att

Drunknande Barn är en moraliskt bestämd situation som ger upphov till en mycket specifik skyldighet – ”rädda detta drunknande barn” – och att ingen specifik handling fordras av oss i Hungersnöd – agenten är inte specifikt skyldig att rädda den bengaliske flyktingen. I stället kan hon uppfylla sin skyldighet mot behövande genom att bistå jordbävningsoffer i Turkiet eller genom att på sin lediga tid ställa upp med frivilligarbete i härbärgen för hemlösa. (Igneski 2001, s. 606–607)

Igneski förnekar alltså inte, att vi har en moralisk skyldighet att bistå även för oss anonyma och geografiskt avlägsna nödlidande, men hon hävdar, att vi i dessa fall har en betydande valfrihet när det gäller vilka vi skall hjälpa och hur vi skall hjälpa dem – en valfrihet som saknas när det gäller barnet i dammen:

Om vi betraktar Drunknande Barn som ett paradigmiskt räddningsfall, så kan vi se att situationens beskaffenhet är sådan, att omständigheterna är fixerade så att en specifik agent är tvungen att utföra en specifik handling för att omedelbart avvärja faran. Agenten har inget svängrum när det gäller att besluta hur hon skall fullgöra sin skyldighet mot de behövande – dvs., hon kan inte välja vem hon skall hjälpa, vad hon skall göra, eller när hon skall hjälpa. Omständigheterna är sådana att hennes plikt är helt specifik. . . . [Däremot] finns det många behövande människor i världen och om vi är relativt välbeställda, så kan vi tillhandahålla bistånd åt ett antal av de behövande. I de flesta situationer har agenten svängrum när det gäller att besluta hur denna skyldighet skall fullgöras. (Igneski 2001, s. 611)

Ett annat sätt att uttrycka skillnaden mellan moraliskt obestämda och moraliskt bestämda situationer är att fokusera på hur specifika den behövandes rättighetsanspråk är i olika situationer. Medan de hungrande

i Asien har en rättighet *att bli hjälpta*, så har barnet i dammen en rättighet *att bli hjälpt av mig*. De hungrandes rättighetsanspråk har ingen bestämd adressat, vilket gör deras situation till moraliskt obestämd med avseende på vem som har den korresponderande skyldigheten att hjälpa dem. I fallet med barnet i dammen placeras jag av min närvaro och av min förmåga att direkt avgöra barnets öde i en moraliskt bestämd situation, där jag har en skyldighet att ingripa som ingen annan har. Det moraliskt unika i min situation förutsätter inte nödvändigtvis att jag är *ensam* i min roll som potentiell räddare. Om andra personer också befinner sig vid dammen och har samma möjligheter som jag att rädda barnet, så delar vi alla en situation som är moraliskt unik i den meningen att vi har en skyldighet gentemot barnet som ingen annan har vid denna tidpunkt. Motsvarande kan inte sägas om vår relation till de hungrande i Asien, där våra skyldigheter mot dem varken är större eller mindre än vad som är fallet för andra välbeställda individer, och de hungrandes rättigheter gentemot oss varken är större eller mindre än vad som är fallet med t.ex. de politiska fångarna i världens diktaturer eller de förtryckta kvinnorna i världens religiöst fundamentalistiska samhällen.

Att situationen är moraliskt bestämd innebär också att den, för de berörda agenterna, har en moralisk prioritet som inte tillkommer moraliskt obestämda situationer. Antag att samtliga personer vid dammen, i stället för att dra upp det drunknande barnet, bestämmer sig för att skynda till postkontoret för att, innan detta stänger för dagen, sätta in pengar till en fond för hjälp åt hungrande barn i Asien. Deras argument är att deras pengar kommer att rädda flera barn i stället för bara ett, och att de inte kan uppskjuta sitt bidrag till ett senare tillfälle, eftersom varje dags försening kommer att leda till ytterligare hundratals barns svält-död. Dessa personer kan klandras för att de prioriterar att agera i en moraliskt obestämd situation framför att agera i en moraliskt bestämd situation. De hungrande barnen i Asien har förvisso en rättighet att bli räddade, men de kan inte hävda en rättighet att bli räddade av *just dessa personer vid just detta tillfälle*. Men den rättigheten har barnet i dammen, helt enkelt därför att den situation som barnet och personerna vid dammen befinner sig i är moraliskt bestämd med avseende på vem som där och då är i behov av hjälp, vem som där och då kan hjälpa, och vad som där och då bör göras.

Just den moraliska obestämligheten i relationen mellan potentiella bidragsgivare och hungrande talar också för en institutionell lösning, varigenom de potentiella bidragsgivarnas insatser koordineras genom en demokratisk beslutsprocess och verkställs av en eller flera stater som fungerar som institutionella agenter. Därmed undviker man också de

extrema krav som Singerprincipen lägger på enskilda individer, att de skall ta på sig ett personligt ansvar för de hungrande i världen och bidra till deras räddning i en omfattning som sänker dem själva till en position som inte är mycket bättre än den de hungrande befinner sig i:

[V]i bör bidra tills vi når marginalnyttans nivå – dvs., den nivå där jag, genom att ge mer, skulle orsaka lika mycket lidande för mig själv eller för dem som är beroende av mig, som jag skulle lindra med min gåva. Detta skulle naturligtvis innebära, att man skulle reducera sig själv till något som är mycket nära en bengalisk flyktings materiella omständigheter. (Singer 1972, s. 241)

Distinktionen mellan moraliskt bestämda och moraliskt obestämda situationer undanröjer också förutsättningarna för den kombination av skuldkänslor och frustration som måste drabba de individer som söker efterleva Singerprincipen när de inser att deras helhjärtade insatser för att råda bot på ett visst eländestillstånd i världen inte bara är *otillräckliga* för att undanröja detta eländestillstånd, utan att de också, *just därför att* de är helhjärtade, medför att de inte kan göra vad de borde göra för att undanröja *andra* lika viktiga eländestillstånd i världen:

Antag att jag tar mitt ansvar för bekämpandet av global hungersnöd på allvar. Jag skänker hälften av mina inkomster. Jag ägnar all min lediga tid åt att delta i kampanjer och samla in pengar. Men om jag gör detta, så har jag inte gjort någonting för att hjälpa till med att bekämpa hoten mot miljön, och då måste jag betrakta mig själv som ansvarig för all miljöförstörelse som jag har försummat att förhindra. Om jag försöker att ta på mig detta ansvar, så kommer jag inte att ha gjort någonting för de politiska fångarnas belägenhet, eller för offren för rasfördomar, eller för de mentalt handikappade. Listan är ändlös, och det beror på att klassen av "handlingar som är möjliga för mig att utföra" är fullständigt obestämd. Följaktligen finns det inget sätt att ange vad jag är ansvarig för. Vadhelst jag gör, så finns det en oändlig mängd andra saker som jag skulle ha kunnat göra. (Norman 1995, s. 99)

Genom att skilja mellan olika typer av agentskap och förlägga skyldigheten att rädda barnet i dammen till det individuella agentskapet, medan skyldigheten att bekämpa hungersnöd förläggs till det institutionella agentskapet, så undviker vi att skuldbelägga individer för att de inte fullgör skyldigheter som de inte har och som de inte kan fullgöra genom enskilt handlande. Det institutionella agentskapets begrepp gör det också möjligt att navigera i moraliskt obestämda situationer, eftersom institutionella agenter, till skillnad från individuella, kan tillskrivas skyldigheter i sådana situationer.

4. STATERS ROLL I BEKÄMPANDET AV HUNGERSNÖD

De insatser som välfärdsstater som institutionella agenter bör vidta för att bekämpa hungersnöd handlar alltså främst om att verka för politiska eller ekonomiska förändringar i förhållandena *inom* en hungerstat, eller *mellan* hungerstater och välfärdsstater. Inom hungerstaten kan det handla om att verka för demokratisering, utbildning, uppbyggnad av fria medier och en fungerande rättsapparat. På en mellanstatlig nivå kan det handla om att undanröja handelshinder. Sådana insatser för att föra upp invånarna i en hungerstat till en anständig nivå av utveckling kan i vissa fall också innebära att man aktivt söker förändra ”de trosföreställningar och sedvänjor som fick dem att falla under denna nivå” (Miller 2004, s. 139). Detta skall inte tolkas som ett utslag av en kulturimperialistisk ambition att utplåna kulturella olikheter, men väl som ett bidrag till att avlägsna kulturella fördomar och därmed erbjuda människor en möjlighet att av egen kraft förbättra sin situation. Till skillnad från vissa postmoderna antropologer, som på fullt allvar hävdar att smittkoppsvaccinering är ett västerländskt imperialistiskt angrepp på lokala kulturer, eftersom vaccineringen rubbar den lokala tilltron till metoden att bota sjukdomar genom att be till vissa gudomliga väsen, så bör vi inte tveka att påstå att hälsa och överlevnads-möjligheter betyder mer ur de mänskliga rättigheternas perspektiv än kulturella traditioners överlevnad. Denna uppfattning delas inte sällan också av människor som lever i de samhällen vars traditioner de postmoderna antropologerna inte vill se utsatta för extern påverkan. (För exemplet om de postmoderna antropologerna och smittkoppsvaccineringen, se Nussbaum 1992 och Nanda 1998.)

När det gäller institutionella agenter och bekämpandet av hungersnöd, så är det först och främst den stat inom vilken det råder hungersnöd som har en skyldighet att rädda sina egna medborgare. Denna statens skyldighet att se till de egna medborgarnas välbefinnande är väl i sig inte så kontroversiell. Den återfinns, i olika formuleringar, hos politiska tänkare alltifrån Aristoteles till dagens kontrakts- och rättighetsteoretiker. Men om man, som vi gör här, analyserar hungersnöd som ett *politiskt* problem, så förstärks bilden av statens ansvar, eftersom själva förekomsten av hungersnöd tyder på att staten antingen genom tyranniska ingripanden (som i Stalins Sovjetunionen, Maos Kina, eller Kim Il Sungs Nordkorea) har *skapat* hungersnöd, eller att den genom oansvarig likgiltighet *tillåtit* hungersnöd att uppkomma och fortgå (som i det av brittena koloniserade Irland på 1840-talet, eller i det också av brittena koloniserade Indien på 1940-talet).

Andra staters skyldighet, att som institutionella agenter bekämpa hungersnöden i ett visst land, uppkommer först som en följd av hunger-

statens ovilja eller oförmåga att avhjälpa hungersnöden. Om problemet handlar om *oförmåga* hos hungerstaten (brist på expertis, teknologi, infrastruktur, osv.), så kan andra stater bistå med att bygga upp de resurser som behövs för att hungerstaten skall kunna bekämpa nöden på egen hand. Andra stater kan också bidra med att avlägsna handelshinder som de kanske själva en gång skapat för hungerstaten och därmed bana väg för en långsiktig återhämtning i denna stats ekonomi. Man kan också bistå med experthjälp att sanera hungerstatens inre ekonomiska liv från korruption och marknadshämmande regleringar som inte uppenbart behövs för att tillgodose moraliskt viktiga rättigheter, som t.ex. god arbetsmiljö. (Sådana insatser förutsätter förstås att de hjälpande staterna inte själva är anfrätta av korruption.)

Men problemet kan i stället handla om en *ovilja* hos hungerstaten att åtgärda hungersnöden, t.ex. därför att den sittande despotiska regimen är ointresserad av att hjälpa de hungrande eller rentav gärna ser att den hungrande befolkningsgruppen utplånas. I sådana fall är det moraliskt kontraproduktivt att bistå med att bygga upp och förstärka ekonomisk, teknisk, eller annan kapacitet i hungerstaten, eftersom sådana insatser bara spelar den despotiska regimen i händerna utan att långsiktigt avvärja hungersnöden. Här måste man i stället förändra de politiska betingelserna i hungerstaten, så att denna stat faktiskt kan bli ett redskap i hela medborgargemenskapens tjänst, och inte bara ett instrument för utsugning och förtryck.

Sådana ingrepp i en hungerstats politiska förhållanden kan handla om att uppmuntra och bistå en demokratisk opposition i denna stat, med det långsiktiga målet att en demokratisering kan äga rum som en följd av inhemska krafterns arbete. Det kan också handla om att begränsa rörelsefriheten och manöverutrymmet för hungerstatens despotiska regim, genom att frysa regimens utländska banktillgodohavanden eller genom att utfärda internationella arresteringsorder på regimens ledande företrädare, om dessa gjort sig skyldiga till övergrepp mot de egna medborgarna.

Under vissa speciella omständigheter kan det vara moraliskt berättigat att företa en *humanitär intervention* i en hungerstat. En humanitär intervention är en militär intervention med humanitära syften, t.ex. att avvärja pågående folkmord eller etniska rensningar. Om en humanitär intervention företas med syftet att bekämpa en pågående hungersnöd, så måste vissa villkor vara uppfyllda för att interventionen skall vara moraliskt berättigad: (1) Den pågående hungersnöden är omfattande och det finns inga tecken på att den kommer att upphöra. (2) De hungrande grupperna är offer för förföljelse eller likgiltighet från hunger-

statens politiska ledning. (3) Hungerstatens politiska ledning har, genom bruk av våld, gjort det i praktiken omöjligt för inhemska krafter att åstadkomma nödvändiga politiska förändringar för att råda bot på hungersnöden. (4) Hungerstatens politiska ledning har gjort klart att den inte tänker ge vika för internationella påtryckningar med avseende på respekten för mänskliga rättigheter i sitt land. (5) En militär intervention i hungerstaten skulle framgångsrikt återställa respekten för mänskliga rättigheter i hungerstaten och åstadkomma ett slut på hungersnöden.

Frågor om kränkta suveränitetsrättigheter tillmäts ingen betydelse i detta argument. En stats rättigheter till territoriell integritet och politisk suveränitet förutsätter att den respekterar sina egna medborgares rättigheter till liv och frihet. Staters värde ligger i deras roll som beskyddare av en politisk gemenskap bestående av individer med rättigheter. När staten inte längre tar ansvar för denna roll och tvärtom utgör ett hot mot de egna medborgarnas rättigheter till liv och frihet, så förlorar den därmed också sin status som institutionell agent och företrädare för en nation. Staters suveränitetsrättigheter är alltså villkorliga, inte absoluta. (För en utveckling av detta argument, se Walzer 2000, s. 53–54.)

Den springande punkten i argumentet ovan återfinns i stället i villkor (5). Vad innebär ett ”framgångsrikt” återställande av respekt för mänskliga rättigheter? Handlar det om en tidsfaktor? Är tre månader av militära insatser att betrakta som ”framgångsrikt”? Ett år? Tre år? När övergår den humanitära interventionen till att bli en humanitär ockupation? Handlar det om stödet hos hungerstatens befolkning? Om betydande delar av hungerstatens befolkning motsätter sig och bekämpar interventionstrupperna, är den humanitära interventionen då fortfarande att betrakta som framgångsrikt? Om brist på förankring hos medborgarna gör hungerstatens politiska ledning moraliskt sårbar, gäller inte samma sak för en interventionsarmé som inte lyckas övertyga hungerstatens befolkning om sina goda avsikter? Handlar det om hur många offer som krävs för att förändra hungerstatens inre politiska förhållanden? Om den humanitära interventionen inte kan genomföras utan militära operationer som medför att oskyldiga civila dödsoffer krävs, är den då fortfarande att betrakta som ”framgångsrikt” ur de mänskliga rättigheternas perspektiv? Hur många oskyldiga civila dödsoffer kan i så fall vara acceptabelt?

Här är inte utrymme att ge svar på alla dessa frågor. (Frågan om oskyldiga offer har jag dock berört i Bauhn 2004.) Däremot är detta frågor som varje stat som överväger att intervensera i en hungerstat måste ta ställning till. Här aktualiseras dessutom den intervenerande statens an-

svar gentemot sina egna medborgare, vilkas liv och säkerhet sätts på spel i den humanitära interventionen. Att humanitära interventioner kan vara moraliskt *berättigade* mot ”odugliga” stater, som på olika sätt utsätter världssamfundet för påfrestningar, samtidigt som de är oförmögna att tillgodose de egna medborgarnas säkerhet och välfärd, är en sak. (För termen ”odugliga stater”, se Lucas 2003.) Men därav följer inte att andra stater har en moralisk *skyldighet* att genomföra sådana interventioner och därmed utsätta sina egna medborgare för omfattande risker.

5. SAMMANFATTNING

Vi har här visat varför bekämpandet av hungersnöd bör betraktas som ett fall för institutionellt, snarare än individuellt, agentskap. Detta har att göra med såväl den politiska bakgrunden för hungersnöd, som den moraliskt obestämda situation som råder med avseende på relationen mellan de hungrande och de enskilda potentiella hjälparna i välfärdsstaterna. Välfärdsstaters skyldighet att bekämpa global hungersnöd är villkorlig, snarare än absolut, i den meningen att deras fullgörande av denna skyldighet måste vara förenligt med såväl de hungrandes som de egna medborgarnas rättigheter. Detta villkor sätter t.ex. gränser för humanitära interventioner. Enskilda medborgare i välfärdsstater har en skyldighet att verka för att den egna staten, som institutionell agent för medborgarnationen, skall fullgöra sina globala skyldigheter att bekämpa hungersnöd. Det är också viktigt att det inom välfärdsstater utvecklas en medborgerlig opinion för att ingripa mot den globala hungersnödens politiska förutsättningar, som t.ex. despotiska och korrupta regimer i hungerstaterna eller orättvisa mellanstatliga villkor för handel. Härigenom kan det bli möjligt att gå bortom kortsiktiga och känslomässigt baserade reaktioner på hungerkatastrofer, som visserligen kan resultera i tillfälliga tillskott av pengar och mat till svältande, men utan att man kommer åt de faktorer som skapade hungersnöden från början, och som kommer att återskapa den på nytt, om de inte avlägsnas.

LITTERATUR

- Bauhn, Per. 2004. ”Interventioner, oskyldiga offer och moraliskt ansvar”, i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Väldets mening*. Nordic Academic Press, s. 349–367.
- Human Development Report* 2002. Oxford: Oxford University Press.
- Igneski, Violetta. 2001. ”Distance, Determinacy and the Duty to Aid: A Reply to Kamm”, *Law and Philosophy*, vol. 20, s. 605–616.
- Lucas, George R. 2003. ”From *jus ad bellum* to *jus ad pacem*: re-thinking just-

- war criteria for the use of military force for humanitarian ends”, i Deen K. Chatterjee & Don E. Scheid (red.), *Ethics and Foreign Intervention*. Cambridge University Press, s. 72–96.
- Mansbach, Richard W. & Edward Rhodes (red.). 2003. *Global Politics in a Changing World*. Houghton Mifflin Company.
- Miller, David. 2004. ”National responsibility and international justice”, i Deen K. Chatterjee (red.), *The Ethics of Assistance*. Cambridge University Press, s. 123–143.
- Nanda, Meera. 1998. ”The Epistemic Charity of the Social Constructivist Critics of Science and Why the Third World Should Refuse the Offer”, i Noretta Koertge (red.), *A House Built on Sand*. Oxford: Oxford University Press, s. 286–311.
- Norman, Richard. 1995. *Ethics, Killing, and War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, Martha. 1992. ”Human Functioning and Social Justice”, *Political Theory*, vol. 20:2, s. 202–246.
- Sen, Amartya. 1999. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Singer, Peter. 1972. ”Famine, Affluence, and Morality”, *Philosophy & Public Affairs*, vol. 1:3, s. 229–243.
- Walzer, Michael. 2000. *Just and Unjust Wars*. New York: Basic Books.
- Volkogonov, Dmitri. 1995. *Stalin. Triumph and Tragedy*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Konrad Marc-Wogau

Några minnen från studieåren i Uppsala

Nedanstående text är hämtad ur ett opublicerat manuskript med titeln *Minnen*, skrivet av Konrad Marc-Wogau (1902–1991), som under åren 1946–1968 var professor i teoretisk filosofi i Uppsala. Publiceringen sker med tillstånd av fil. lic. Ann-Mari Henschen-Dahlquist.

Under de första åren i Uppsala (1921–24) hyrde jag ett litet, mycket hemtrevligt studentrum på Övre Slottsgatan, mitt emot universitetet. Fem minuters promenadväg därifrån låg Åttans matsalar, där jag intog mina mål. Jag hade turen att snart nog komma med i ett gäng av några jämnåriga eller ett par år äldre studenter tillhörande olika fakulteter. Vänskapsband knöts och vänskapen med flera av matlagskamraterna bestod även långt efter studietiden i Uppsala. Diskussionerna under måltiderna var ofta mycket livliga och givande.

Jag hade från början bestämt mig för att så småningom ta en fil.kand.-examen med filosofi och klassiska språk som huvudämnen. Mitt intresse för filosofin hade väckts redan i Ryssland, då jag av en slump kommit över och ivrigt läst några av Platons ungdomsdialoger. Vad som fascinerade mig mest var Sokrates' sätt att söka precisera de begrepp som diskuterades. Den sokratiske analytiska metoden tycktes mig öppna helt nya perspektiv. Kunde det finnas ett bättre sätt att komma till klarhet i ett begrepps betydelse?

Då jag kom till Uppsala i slutet av augusti 1921, sökte jag omedelbart telefonkontakt med professorerna i filosofi, Adolf Phalén och Axel Hägerström. Till min besvikelse fick jag reda på att de ännu inte kommit hem från landet. Bättre tur hade jag hos professorn i latinska språket, Per (Pekka) Persson, och han blev min första akademiska lärare i Uppsala. På sätt och vis var det tur för mig att filosoferna inte var anträffbara; detta gjorde att mitt första ämne blev latinet. Pekka Persson, denne utomordentligt lärde och älskvärde lärare avgick med pension våren 1922; hade jag inte börjat med latinet, skulle jag aldrig ha fått honom till lärare. Såsom sakerna utvecklade sig blev jag hans sista tentand.

Givetvis följde jag under mitt första år i Uppsala också filosofernas undervisning. Men jag insåg snart nog, att ett effektivt studium av filosofi, såsom ämnet var upplagt i Uppsala, krävde en del förkunskaper. En mycket god inledning i ämnet gav docenten Carl Hellströms kurs i filosofins historia. Jag är honom stort tack skyldig inte bara för den klara och stimulerande kursen utan också för de råd och litteraturanvisningar han gav sina lärjungar. Phaléns föreläsningar var till en början en besvikelse. Han föreläste om Einsteins relativitetsteori och dess betydelse för tids- och rumsbegreppen. (Föreläsningarna utkom senare i bokform med titeln *Über die Relativität der Raum- und Zeitbestimmungen*.) Till en början förstod jag mycket litet, ja praktiskt taget ingenting. Jag började tvivla på att jag valt rätt ämne, men samtidigt retade det mig att jag inte kunde tillgodogöra mig föreläsningarnas innehåll. Jag förde mycket noggranna anteckningar och försökte renskriva dem, då jag kom hem. Men det skulle dröja länge innan jag lyckades läsa ut någon mening ur mina anteckningar. Phaléns sätt att föreläsa fann jag till en början föga fängslande, utom i *ett* avseende. Man fängslades utan tvivel av hans sokratiska förmåga att precisera en fråga eller ett begrepps betydelse. När han med en karakteristisk armrörelse pekade mot fönstret och började en mening med ”å ena sidan” för att sedan, med andra armen pekande mot väggen mitt emot fönstret, fortsätta med ”å andra sidan”, visste åhöraren att det var fråga om en viktig distinktion, av avgörande betydelse för det begrepp han analyserade. Phalén var en distinktionernas mästare. Ser jag tillbaka på hans föreläsningar och kanske speciellt på hans seminarieövningar framstår de för mig (om jag bortser från den allra första tiden) som utomordentligt lärorika just genom de klarläggande distinktionerna. För hans skarpsinne och stringenta sätt att resonera kom jag snart nog att hysa den största respekt. Även då jag efter avlagd fil.kand.-examen flyttade till Stockholm, försökte jag att så regelbundet som möjligt följa Phaléns undervisning. Efter seminarieövningarna följde man självklart med till Gillet för att inte försumma de givande postseminarierna. Samtalen vid dessa möten rörde sig för det mesta om intrikata filosofiska problem, ibland även om de då aktuella politiska frågorna: den begynnande nazismen i Tyskland och Hitlers maktövertagande.¹ Phalén var mycket kritisk och irriterades påtagligt, då en av deltagarna, en övertygad nazist, förde ämnet på tal. Det var länge svårt att etablera personligt kontakt med läraren. Man hade en känsla av att Phalén ville undvika mera personliga samtal. Först under de sista åren före hans förtidiga död

¹ Marc-Wogau måste här antas syfta på Hitlers kommande eller eventuella maktövertagande. Phalén dog i oktober 1931 och Hitler kom till makten i januari 1933.

tyckte jag mig kunna spåra hos honom ett intresse för vad eleverna höll på med och vilka problem som sysselsatte dem.

Två mycket tydliga minnen, det ena från tentamen för fil.kand.-examen, det andra från tentamen för lic.-examen, säger en del om lärarens relation till eleven.

Trots att jag ordentligt jobbat med läskursen för två betyg i fil.kand.-examen och även läst en del annan filosofisk litteratur, var det med bävande hjärta jag tentamensdagen mycket försiktigt tryckte på ringklockan till Phaléns våning. Ringningen hördes genom ytterdörren. Till min förvåning ville ringningen aldrig sluta. Efter en stund öppnades dörren. Phalén stod i dörröppningen med påtagligt irriterad uppsyn. "Ringer kandidaten?" löd hans fråga. Jag svarade försagt: "Klockan måste ha fastnat." "Jaså", sade Phalén, "ja, stig på då." Medan klockan fortsatte att ringa, visade Phalén mig in till sitt arbetsrum. Sedan försvann han och var borta som jag tyckte oändligt länge. Jag förstod att det var en dålig början på en tentamen. Men så slutade klockan att ringa. Phalén hade tydligen lyckats reparera den. Han kom in, kastade en blick på tentanden, märkte tydligen att jag var nervös och bestämde sig, som han vid ett långt senare tillfälle berättade för mig, att ge mig tid att lugna ner mig. Han tog fram sin pipa, började leta efter tobaken, men kunde inte finna den. Med ett "ursäkta mig" gick han ut ur rummet, var borta länge, innan han återvände med tobakspungen, satte sig i sin fåtölj och började långsamt stoppa pipan. Jag kände hur min nervositet tilltog alltmera. När pipan var färdigstoppad, började Phalén leta efter tändstickor, gick ut igen och kom efter en stund (en evighet, tyckte jag) tillbaka med en tändsticksask, satte sig i fåtöljen och tände långsamt pipan – allt detta för att ge mig tid att lugna ner mig! Ett märkligt psykologiskt misstag. Så kom första frågan; jag kände plötsligt hur nervositeten försvann. Frågan var – tyckte jag – lätt att besvara och så var också de följande frågorna. Jag fick spets på betyget och ett uppmuntrande jakande svar, då jag frågade om professorn trodde, att jag kunde fortsätta studera filosofi för fil.lic.-examen.

Det andra minnet gäller just tentamen i teoretisk filosofi för fil.lic.-examen. Phalén sade först några ord om min i förväg inlämnade lic.-uppsats, som handlade om utvecklingen av Kants förkritiska rumsuppfattning. Sedan förhörde han mig mycket grundligt på litteraturkursen. När förhöret var över vågade jag framkasta en fråga: "Jag hade tänkt fortsätta med studierna i filosofi och skriva en doktorsavhandling; vad anser professorn om det?" Phalén satt tyst några minuter, sedan sade han med mycket bestämd ton: "Det skulle jag på det bestämdaste avråda kandidaten från." Under den paus som följde kände jag hur hjärtat sjönk i mitt bröst. Hade

jag svarat otillfredsställande på frågorna? Själv tyckte jag att jag klarat mig fint under förhöret. Den pinsamma tystnaden under någon minut avbröts av att Phalén fullbordade den avbrutna meningen: "Såvitt inte kandidaten har pekunjära resurser." Svårigheter att få doktorandstipendium i filosofi och att efter doktorsexamen försörja sig på en doktorsgrad i filosofi var så stora att professorn ansåg sig böra avråda en elev från att ägna några år av sitt liv åt att doktorera i ämnet. Jag försäkrade Phalén att jag hade det så ställt, att jag kunde i varje fall någorlunda klara livhanken. "Ja, det förändrar saken", var hans uppmuntrande svar, och vi övergick till att tala om en eventuell doktorsavhandling.

Då licentiatbetyget var inskrivet i min tentamensbok, sade Phalén: "Jag föreslår att vi i fortsättningen säger du till varandra." På den tiden var en avklarad tentamen för licentiatexamen den vanliga tidpunkten för titelbortläggning mellan professorn och licentianden, även om bekantskapen emellan dem varat i många år. Jag tackade och kände mig mycket belåten nu när tentamen var överstånden.

Hägerströms undervisning följde jag från början av mina studieår i Uppsala, men praktisk filosofi var mitt sista ämne i fil.kand.-examen. Lic.-tentamen i detta ämne avlade jag först senare för Einar Tegen.

Hägerströms föreläsningar och seminarieövningar skilde sig väsentligt från Phaléns. Det var för mig en gåta, varför jag fascinerades av hans undervisning. Allt kan inte förklaras genom en hänvisning till innehållet och den personliga utstrålningen. I själva verket begick Hägerström många av de fel en föreläsare kan begå. Ytterst sällan såg han på auditoriet. Han talade med blicken fäst på vad vi kallade en koncentrationslapp, en papperslapp som ibland kanske innehöll några nedskrivna punkter, en kort sammanfattning av föreläsningens innehåll, men ofta verkade vara helt tom, bara en koncentrationslapp. Hägerström talade till en början mycket tyst, i regel som en inledning till ett skämt, höjde han blicken mot åhörarna. Jag minns ett tillfälle, då han talade om riksdagens organisation; han tittade upp från papperslappen med orden "riksdagen är inte så bildad", andades djupt in och fortsatte efter en konstpaus: "jag menar sammansatt..." När klockan ringde gick han ut utan att kasta en blick på auditoriet. Många ville förklara detta beteende, denna reserverade hållning vis à vis åhörarna, som utslag av en sorts blyghet. Vid privata samtal var Hägerström alltid mycket tillgänglig och vänlig.

Mitt första besök i Hägerströms villa har jag ett mycket livligt minne av. Som brukligt var hade jag per telefon anmält min avsikt att studera praktisk filosofi för fil.kand.-examen. Vi bestämde en tid för ett besök, då jag skulle få en läskurs för två betyg. Det var tidigt på hösten och Hägerström var ensam hemma, då jag besökte honom. Familjen var

ännu på landet. Vi satte oss vid ett bord i hans arbetsrum. Plötsligt ringde telefonen i ett angränsande rum. Hägerström gick ut för att svara. Samtalet blev ganska långt. Då han kom tillbaka efter telefonsamtalet såg han rätt så frånvarande ut. Han tittade på mig, slog sig ner i sin fåtölj, stoppade sin långa pipa, tände den, drog några bloss och sade: "Nå kandidaten, hur definierar Jellinek staten?" Jag blev lite förvirrad och medgav att jag inte visste det. "Men då kan jag inte godkänna kandidaten", lydde Hägerströms överraskande replik. Jag tog mod till mig och påpekade försynt: "Jag tror att professorn misstar sig; jag kom hit inte för tentamen utan för att få en läskurs." "Javisst", svarade Hägerström, "det var fråga om en läskurs", och övergick till att räkna upp en massa böcker, bland dem också Jellineks.

När jag ett par terminer senare återkom för tentamen, hade jag särskilt grundligt förberett mig på Jellineks bok. Men den gången fick jag inte någon fråga på den.

En annan mycket tydligt minnesbild som dyker upp avser en av Hägerströms rättsfilosofiska seminarieövningar. Jag hade fått i uppgift att referera ett kapitel ur en tysk rättsfilosofisk bok. Hägerström lyssnade uppmärksamt på mitt referat och kommenterade det när det var slut på ett sätt av vilket klart framgick, att han tog avstånd från författarens tolkning av rättighetsbegreppet. Jag minns tydligt än i dag att jag av denna hans kritik för första gången insåg, vilka konsekvenser hans värdenihilism hade för hans rättsfilosofi. Vilhelm Lundstedt, professorn i obligationsrätt, som på den tiden ofta deltog i Hägerströms rättsfilosofiska seminarieövningar, begärde ordet och upprepade på ett mera tillspetsat sätt Hägerströms argumentering. Sin vana trogen reste han sig upp från stolen och gick av och an i seminarierummet, medan han temperamentsfullt utvecklade sin kritik av det refererade kapitlet. Hägerström satt tyst med blicken fäst på en papperslapp på bordet framför sig. När det äntligen blev tyst, tittade han upp och frågade: "Är det slut?", varpå han övergick till att själv utveckla andra aspekter på ämnet. Efter seminarieövningen kom Lundstedt fram till mig, hälsade och tillade ytterligare några synpunkter på det refererade ämnet. Han slutade med att försäkra att jag med de synpunkter jag utvecklat hade goda utsikter att bli professor i juridik vid vårt universitet, vilket – som jag förstod – var den hårdaste kritik han kunde tänka sig.

Trots att jag följde Hägerströms undervisning mer eller mindre regelbundet under många år och deltog i diskussionerna under hans givande seminarieövningar, dröjde det mycket länge innan jag började känna en fastare mänsklig kontakt med honom. Egentligen först efter min disputation våren 1932.

Då min doktorsavhandling förelåg i tryckfärdigt skick skickade jag som överenskommet var ett exemplar av manuskriptet till Phalén. Samma dag togs Phalén in på Akademiska sjukhuset. Såvitt jag vet fick han aldrig tillfälle att se manuskriptet. Ett par veckor senare slutade han sina dagar.

Det dröjde länge innan jag lyckades övervinna den känsla av osäkerhet jag kände, då Phalén gick bort utan att ha haft tillfälle att säga sin mening om min avhandling. Utgående från den då inte ovanliga principen att en doktorsavhandling skulle vara en helt självständig prestation, hade Phalén under en lång tid varit ovillig att diskutera de problem som hopade sig för mig under de år då jag skrev på avhandlingen. Efter Phaléns bortgång frågade jag Hägerström om inte han ville se på och säga sin mening om min avhandling, som då förelåg i manuskript. Han vägrade bestämt, sade bara att han skulle deklarerat sin mening efter disputationen. Det kändes hårt att befordra manuskriptet till tryckeriet utan moraliskt stöd från mina filosofiska lärare.

Disputationsdagen har jag ett mycket livligt minne av. Gunnar Oxenstierna var fakultetsopponent. Han framförde sin kritik skickligt men med stor försiktighet och tycktes acceptera mitt försvar. Spänningen jag känt inför oppositionen försvann snart nog och diskussionen blev givande. Senare hörde jag från olika håll att jag verkat nervös och sökt undvika att titta på auditoriet. Några frågade till och med om jag försökte imitera Phalén, som ju under sina föreläsningar ofta vände blicken mot fönstret. Förklaringen var i mitt fall mycket enkel. Flera av åhörarna var mina närmaste släktingar och vänner. Var gång jag riktade blicken mot auditoriet fick jag se någon av dem välvilligt och gillande nicka mot mig. För att inte bli distraherad av dessa uppmuntrande nickar bestämde jag mig för att titta ut genom fönstret.

Under disputationsmiddagen satt Hägerström på min högra sida. Han uppmuntrade mig först med några vänliga ord om förmiddagens diskussion. Senare kom vi att tala om min uppväxttid i Ryssland och om förhållandena där. Hägerström lyssnade uppmärksamt och visade ett påtagligt intresse för mig och skildringen av mina levnadsöden. Vi kom också att tala om min framtid och mina utsikter på den akademiska banan. Det höga betyg som åsattes min avhandling har jag i hög grad Hägerström att tacka för. Några månader efter disputationen rekommenderade han mig hos rektor Thunberg till den efter Hellströms död lediga tjänsten som lärare i filosofi vid Stockholms Högskola. Jag kände mig efter denna tid alltid välkommen då jag besökte Hägerström vid mina resor till Uppsala.

Ett besök har särskilt fäst sig i mitt minne. När Carl Hellström dog (begick självmord) mitt under pågående konkurrens om Phaléns profes-

sur, vid vilken Hellström placerats i första rummet av samtliga sakkunniga,² undrade vi vem som skulle bli Phaléns efterträdare. Hägerström hade satt Karitz före Oxenstierna. Jag visste då ingenting om lundadocenten Anders Karitz mer än vad som stod i sakkunnigutlåtandena. Förklarligt nog ville jag bilda mig en egen uppfattning om hans filosofi. Med största förvåning läste jag hans bok *Tillvarons motsatspel*. Ett sådant pekoräl har jag aldrig läst, varken förr eller senare. Hur kunde Hägerström godta denna skrift som specimen för en professur och hur kunde han över huvud taget kompetentförklara Karitz, frågade man sig.

Jag ställde frågan direkt till Hägerström då jag träffade honom, och pekade på några av de mest pekoralistiska partierna i boken. Han såg något besvärad ut, medgav också att boken hade sina egendomligheter, men framhöll att han ”bakom texten tyckte sig kunna spåra ett drag av genialitet hos författaren”. Jag svarade att författaren enligt min mening väl lyckats dölja sin genialitet, om han ägde någon. För mig framstod det som en katastrof, som filosofins totala förfall i Uppsala, om Karitz skulle bli Phaléns efterträdare. Föga anade jag då, att jag någon tid senare skulle vara tvungen att föreläsa just om *Tillvarons motsatspel* för nybörjare i teoretisk filosofi.

² Fil.dr Thorlild Dahlquist påpekar i en kommentar till texten att Marc-Wogau här måste ”ha gjort en liten minneslapsus. När sakkunnigutlåtandena bröts, var Hellström redan död. I Tegens och Nymans utlåtanden berördes ej Hellström; av Hägerströms framgick, att han placerat Hellström först, men av Kailas att han givit Oxenstierna första rummet före Hellström. Men otvivelaktigt skulle man ha följt Hägerströms votum i de akademiska instanserna och ha satt Hellström före såväl Karitz som Oxenstierna, och säkert skulle Hellström ha utnämnts i stället för Karitz – om inte Hellström hade gått bort.”

Anne-Marie Landtblom Helgonet och filosofen

1. AXEL HÄGERSTRÖM

Östergötlands mylla har härbärgerat fler internationellt kända gestalter än heliga Birgitta. En av dem flyttade 1880 som elvaårig pojke till Örberga utanför Vadstena. Hans far hade blivit utnämnd till kyrkoherde i Örberga och Nässja pastorat. Pojken hette Axel Hägerström och det var meningen att han skulle följa i pappas fotspår. Men i stället skulle denne pojke bli Sveriges hittills ende internationellt ryktbare filosof med värdenihilism och antireligiositet som första förtecken. En mil och 500 år ifrån den heliga Birgitta i Vadstena...

Axels trygga barndom nära Vättern präglades av en "djup, högkyrklig religiositet", men där fanns en motsättning som oroade. Modern förmedlade en barnatro, som besjälades av förtröstan på Guds nåd. Men faderns straffpredikningar lärde honom också känna den stränge Guden, som bestraffar syndarna med evig fördömelse. "Hotet om att brinna i evighet blev något påtagligt", berättar hans dotter Margit Waller, i sin biografi om fadern: "En dag, då han satt framför den öppna brasan i Örberga prästgård, stack han in handen i lågorna för att få en förnimmelse av de kval, som måhända väntade honom en gång. Modern, som skötte gossens svårt brända hand, sökte också stilla hans hjärtas oro. Att helt betvinga ångestkänslan lyckades dock ej ens för modern. Den fanns kvar – mer eller mindre medvetet – under hela hans uppväxttid. När han efter flyttningen till Örberga som skolpojke under ferierna besökte gudstjänsterna i församlingens kyrka, brukade hans blickar oemotståndligt dragas till en medeltida skräckmålning ovanför predikstolen. Denna målning, som överkalkades vid kyrkans restaurering 1884, visade hur de fåvitska jungfrurna på domens dag av djävulen drevs ned i underjorden."¹

Axel blev gymnasist och pendlade med den lilla passagerarbåten "Per Brahe" från Hästholmen till läroverket i Jönköping. År 1886, efter gymnasiet, skrev han planenligt in sig vid Uppsala universitet men hade pro-

¹ M. Waller, *Axel Hägerström, människan som få kände*. Stockholm: Natur och Kultur 1961, s. 7-33.

blem med teologin – han ogillade från början ”de ovetenskapliga inslagen”. Han valde snabbt i stället filosofi och kom att vända sig mot all skrock, vidskepelse och metafysik, till slut mot religionen i sig själv. Han utgick från Kants moralfilosofi men kom senare att utveckla en egen linje och ville avslöja vad som döljer sig ”bakom” moralen. Han pekade ut bräckligheten i våra föreställningar om att vi ”vet” vad som är gott och ont. Det finns inget objektivt gott eller objektivt ont. Denna idé kallades ”värdenihilismen” och blev en omstridd inriktning och ett debattämne i dåtidens press och kulturdebatt.

Hägerström och den så kallade Uppsalaskolan kritiserades aggressivt av John Landquist och mer professionellt av professorn i filosofi Hans Larsson. Hägerström vidhöll att det goda och det onda inte är absoluta begrepp. Han skissade följden av sin idé: Inser vi detta så kan processandet om vem som har rätt eller fel upphöra – detta kan i sig skapa förutsättningar för en bättre värld. Men Hägerströms värdenihilism blev utpekad som omoralisk och samhällsfarlig. I själva verket var han nog en humanist, men utanför religionens rāmärken.^{2,3}

Filosofen kände förstås till Heliga Birgitta. Och 1910 lät han henne träda fram i sitt berömda verk ”Botanisten och filosofen”. Hägerström använder Heliga Birgittas uppenbarelser som ett exempel: Han vill belysa att intensiteten i en sinnesupplevelse inte innebär att den är ”sann”. För honom var det tydligen självklart att Birgittas uppenbarelser inte kunde vara ”sanna”:

Om den empiriske vetenskapen har en alltigenom subjektiv bas, synes ingenting annat vara dess stödjepunkt än styrkan af vissa intryck – de intryck varseblifningen, erinringen och kausalpostulatet göra på empirikern. Nu hade den heliga Birgitta allehanda intryck af den yttersta intensitet, den supranaturalistiske svärsmaren har än idag upplevelser, i hvilka han på det mest kännbara sätt tror sig erfara öfvernaturliga verkligheter. När nu supranaturalisten och den skeptiske vetenskapsmannen stå ansikte mot ansikte, hvad skall afgöra på hvems sida sanningen ligger? [...] Vetenskapen kan återföra dessa visioners innehållsmomenter på naturligt erfarna företeelser, som kommit att på egendomligt sätt konstrueras genom de sjukliga tillstånden. Å, svarade hans antagonist (botanisten), du pratar i vädret. Jag har på ett mycket kännbarare sätt haft intryck af det öfvernaturliga, än du af tillvaron af ett natursammanhang.⁴

² G. Fredriksson, *Tjugo filosofer*. Stockholm: Norstedts 1995, s. 200–210.

³ B. Peterson, *Axel Hägerströms värdeteori*. Doktorsavhandling, Uppsala humanistiska fakultet 1973, s. 9–12.

⁴ A. Hägerström, *Botanisten och filosofen. Om kunskapsfilosofins nödvändighet*. Stockholm: Bonniers 1910, s. 35–36.

Hägerström visar också hur naturvetaren är beroende av filosofin för att skapa en ”totalvy” och att filosofen förtvinar utan kontakt med den verkliga världen. Summan av det hela blir en form av kompromiss. Filosofi och naturvetenskap behöver varandra. ”Kunskapen står midt framför oss. Och dock synes det som om den måste vara omöjlig.”

Tryckåret var 1910. Hägerström avled 1939. Diskussionen fortsätter – året är 2005.

2. NEUROFORSKNING OM ANDLIGA UPPLEVELSER

Status år 2005 är att ett flertal forskare intresserar sig för ”Gud i hjärnan”. Ett internationellt forskarnätverk har utvecklats för studium av den extraordinära upplevelsen där den tyske professorn Dieter Vaitl och medarbetare bland annat utvecklat tekniker för att undersöka fysiologiska reaktioner, hjärtfrekvens och elektroencefalogram (EEG) vid tranceinduktion, det vill säga medvetandetillstånd som kan framkallas till exempel vid shamanism.⁵ För att komma i trance har människor använt sig av rytmiska stimuli, avseende ljud och kroppsläge. Hur når man därifrån till religiös extas?

Dagens hjärnforskare närmar sig den religiösa upplevelsen från flera olika håll. Och de har fått resultat som delvis överensstämmer, men inte helt. Vissa, som Persinger⁶ finner att den gamla hjärnan med limbiska systemet spelar en roll. Här koncentreras bland annat primitiva funktioner som hunger, törst, sex och sömn. Religiositet och tinningloben har förknippats med varandra sedan länge, främst genom att människor med epilepsi i tinningloben ibland framträtt som hyperreligiösa. Även Fardes studier⁷ om serotoninreceptorer fokuserar i viss mån det limbiska systemet. Här demonstreras ett lägre antal serotoninreceptorer (typ 5-HT1a) hos andligt och religiöst orienterade individer, men ett högre antal hos materiellt orienterade. Störst samband finner forskarna således för limbiska systemet, där det finns flest serotoninreceptorer.

De senaste studierna med så kallade imagingtekniker (varianter av avbildningar av hjärnan eller dess funktion) har givit en annan typ av

⁵ G. Sammer, U. A. Ott och D. Vaitl, Effects of rhythmic tilting II: EEG. Abstract. *Journal of Psychophysiology* 2001;15 (2):147.

⁶ C.M. Cook och M. Persinger, Experimental induction of the ”sensed presence” in normal subjects and an exceptional subject, *Perceptual and Motor Skills* 1997; 85:683.

⁷ J. Borg, B. Andrée, H. Söderström och L. Farde, The serotonine system and spiritual acceptance. *American J. Psych*, 2003; 160 (11): 1965–69.

resultat som inbördes tycks stödja varandra. Azari⁸ och Newburg⁹ har oberoende av varandra visat att religiösa upplevelser ger ökad aktivitet i de delar av hjärnan som sitter i hjässloben, i områden som kännetecknar kognitiva funktioner, förstånd, resonerande och intelligent tänkande. Undersökningarna har utförts på kristna (Azari) respektive kristna och buddhister (Newburg).

Trots intrycket av att den religiösa upplevelsen är omedelbar och känslomässig, så antyder alltså vissa forskningsfynd att religiösa upplevelser snarare kan vara förknippade med nyare delar av den mänskliga hjärnan (neocortex), och att upplevelsen kan vara baserad på kognitiva funktioner. Dessutom visar det sig att hjässloberna ”stängs av” från övriga delar av hjärnan, vi släcker kommunikationen, och kanske är detta bakgrunden till upplevelser av frihet, viktlöshet och eufori under meditation.

3. FINNS GUD?

Hur kan vi veta att en uppenbarelse härrör från en gudom? Det kan vi nog inte.

Hägerström och de flesta av oss tycker att intensiteten i en upplevelse knappast innebär att den är sann. Ytterst handlar det om att ta personlig ställning. Lärda filosofer grupperar sig på olika sidor – för eller mot en gud.

Neuroforskare har närmat sig det neurala underlaget för den religiösa upplevelsen. Vad innebär detta? Har vi hittat Gud i hjärnan eller är det Hans telefon vi upptäckt, språkröret för kommunikation med oss?

Det kan verka hotande, att religiösa upplevelser syns i neurologiska strukturer. Ska vi tolka det som att Gud är en fysiologisk funktion, på samma nivå som hunger, törst, sömnbehov och språk? Eller är det bara aktiviteten i Gudstelefonen som syns, när människor i religiös meditation eller bön får sina hjärnor kartlagda avseende kemi och blodflöde.

Varför måste man gräva i detta? ”Kan ni inte lämna folks andlighet i fred? Varför måste man ha förklaringar till det oförklarliga?” Det blev jag frågad i en intervju i radion, då jag redogjorde för undersökningen av heliga Birgittas möjliga epilepsi. Denna något hätska reaktion visade mig tydligt, att till och med den vetenskapliga frågan väcker känslor inom detta område. Är det ett förbjudet område?

⁸ N.P. Azari, J. Nickel, G. Wunderlich, et al, Neural correlates of religious experience, *European Journal of Neuroscience* 2001; 13: s. 1649-1652.

⁹ A. Newburg, E. d’Aquila och V. Rause, *Why God won’t go away*. New York: Ballantine Books 2001.

Frågor ställs därför att människan till naturen är nyfiken. Frågor kan vara uttalade eller outtalade. Men vid närmare eftertanke inser nog de flesta att det inte behöver vara så hotfullt, detta att religiositeten tycks ha ett biologiskt korrelerat? Det kan uttolkas på många olika sätt...

Hägerström och Heliga Birgitta, bara en mil från varandra i Östgötamyllan, men kanske ändå varandras absoluta motpoler, åtminstone vad gäller tron. Egentligen stred bägge två för ärlighet och en kritisk hållning. Skenhelighet och skyggslapps beteende, skrock och självuppfyllelse var lika förhatligt för bägge. Birgitta jagade påven, Hägerström jagades av ett kristet etablisseman. Lille Axel skrämdes av straffdomen och vände sig från Kristus. Lilla Birgitta skrämdes av Kristi plågor och bar det med sig hela livet, som ett frivilligt lidande.

4. TRO OCH TÄNKANDE

Bör en troende intressera sig för detta? Går det att förena barnatro med biologiskt intresse?

En av neuroforskarna i detta sammanhang, Nina Azari, varnar för grova tolkningar av de vetenskapliga fynden:

Man får inte se forskningsresultaten om religiöst beteende på ett reduktionistiskt sätt. Religion kan aldrig förmänskligas till det aktiverade neurologiska nätverket.

Aktiveringen vid religiös aktivitet verkar beröra tänkande och kommunikation, det har att göra med mellanmännsliga relationer och i förlängningen med en religiös kulturell bakgrund, där vi förankrar en religiositet. Det finns mysterier även idag – den religiösa insikten är oförklarlig, och den blir inte mer förståelig genom våra forskningsresultat. De visar bara att det föreligger en intelligent aktivitet som är inställd på kommunikation. De primitiva hjärnstrukturerna däremot aktiveras inte alls.

Är det dags för helgonet och filosofen att ta varandra i hand? Är tiden kommen för kritisk granskning av fundamentalistiska religiösa ”sanningar”, nu när mänskliga andliga upplevelser visar sig kunna ha ett intelligent kommunikativt neurologiskt substrat, som ter sig liknande för olika religioner. Kan vi kalla dem likvärdiga? Kan vi göra den paradoxala kullerbyttan och öppna dörren till ekumenik genom Hägerströms anti-religiösa värdenihilism?: Det centrala är kanske just att vi förstår att vår egen trosuppfattning inte är en absolut sanning.

(För denna artikel har diskussioner med och litteraturtips från professor Bo Peterson, Linköping och framlidne adjunkt Sven Bankeström, Motala, varit värdefulla.)

1. INLEDNING

Det är i regel ingenting problematiskt eller gåtfullt med många av de vanliga sätt vi har att tala om det som är utsagt, förutsatt eller antytt i språklig kommunikation i alldagliga sammanhang.¹ Tänk t.ex. på en politiker som anklagar sin motståndare för att denne i sitt uttalande gör den outtalade förutsättningen att lågkonjunkturen kommer att bestå under de närmaste fyra åren. De flesta med något intresse för politik förstår det utan vidare och vi skulle i många fall kunna peka ut vad det är som gör att något är outtalat, förutsatt eller bara antytt i en text eller ett uttalande. Men kanske skulle vi då tvingas hänvisa till någonting utanför texten eller uttalandet, något sammanhang som inte är direkt utpekad men som på något sätt hänger ihop med det som omtalas. En politiker kunde tala om den ekonomiska tillväxttakten om två år så att det av hans sätt att välja sina ord framgår att han förutsätter att lågkonjunktur då fortfarande råder.

Man kunde i många fall parafrasera uttryck som ”han eller hon förutsätter (antyder) det och det”, genom att säga ”han eller hon *talar som om* det och det vore fallet”. Vi kan alltså låta något vara utsagt och bara antytt i en text eller ett uttalande genom att på olika sätt välja våra ord, vårt sätt att formulera oss, vårt tonfall, etc.

Allt detta är som sagt ingenting problematiskt eller gåtfullt. Vi tar spontant och oavsiktligt saker för givna i vad vi säger till någon, saker som förblir outtalade, men som på olika sätt visar sig, t.ex. hur vi bedömer den situation i vilken vi befinner oss, vem den tilltalade är, vad han eller hon vill eller förväntar sig. En vits eller en skämtsam formulering som även ett barn förstår kan fungera just genom att något bara blir antytt.

¹ Denna uppsats är en reviderad version av ett föredrag vid ett tvärvetenskapligt seminarium som ägde rum under vårterminen 1999 vid Sigtunastiftelsen. Seminariets tema var det utsagda. Pär Segerdahl har gett värdefulla synpunkter på en tidigare version av uppsatsen.

Det outtalade är en aspekt på vår språkliga kommunikation, som inte alla som kan ett språk är medvetna om, och som vi inte heller behöver vara medvetna om. Man behöver inte veta vad det betyder ”att antyda någonting” i vad man säger för att kunna göra ett uttalande som antyder eller visar någonting som inte är utsagt.

Det filosofiskt problematiska med idén om det outtalade i det uttalade, uppstår när man leds till frågor av exempelvis följande slag: Hur kan frånavaror av ord bära mening? Hur kan det icke uttalade, själva tystnaden, ha ett innehåll? Hur kan ett meddelande överföras ”mellan raderna” i en text?

Det outtalade ter sig som en filosofisk gåta när man låter sig utmanas av frågor som dessa på ett särskilt sätt; när man leds till att renodla idén om det utsagda mot bakgrund av en föreställning om det explicit utsagda, det i klartext formulerade, eller det bokstavligt uttryckta. Att det outtalade ter sig problematiskt och gåtfullt beror nästan alltid på att man har en alltför förenklad och begränsad föreställning om det uttalade.

Man glömmer bort de skiftande användningar vi har av distinktionen mellan det utsagda och det icke utsagda, mellan det antydda och det klart uttryckta; man ser inte hur dessa distinktioner själva är beroende av de omständigheter i vilka de används. För den som står utanför en viss språkgemenskap kan det förefalla som om mycket är uttalat och bara antytt i samtal mellan dem som är hemma i språkgemenskapen. Vad som kan betecknas som uttalat eller bara antytt i en viss samtalssituation är ofta förbundet med de beteenden och förväntningar som räknas som normala eller typiska för situationen eller för de inblandade personerna. Detta är en typ av exempel på användningen av distinktionen mellan det utsagda och det icke utsagda. Andra exempel finner vi i anslutning till vissa typer av texter. Vad som är uttalat i en filosofisk eller religiös text kan anses vara utsagt i kommenterande eller förklarande texter. Många utläggningar av filosofiska och religiösa texter är skrivna i det syftet, men då också mot bakgrund av en förutfattad mening om den form som det klart uttalade måste ha. Det outtalade blir bestämt mot bakgrund av en norm för det klart utsagda som kan vara en del av vad som håller ihop en viss tolkningstradition eller intellektuell gemenskap.

När de skiftande användningarna av distinktionen glöms bort förvandlas den till något av en absolut dikotomi, som bärs upp av ens föreställningar om det klart utsagda och av de språkformer som upphöjts till norm för vad det innebär att uttrycka sin mening klart och fullständigt.

Jag vill alltså ge följande råd: när du finner det i språket utsagda, antydda eller förutsatta filosofiskt problematiskt, bör du misstänka att det är din föreställning om det klart utsagda, det fullständigt formule-

rade, det bokstavligt uttryckta, som är problematisk. Ty om det är något egendomligt med att frånvaron av ord kan bära mening, är det då inte något egendomligt att orden och satserna i det klart utsagda meddelandet *i sig själva* kan bära mening?

2. SPRÅK OCH HANDLANDE

I ett utförligt och noggrant utarbetat lexikon är ords mening förklarade, men orden är förklarade med andra ord. Och i språkläran förklaras hur ord kan kombineras för att bilda påståendesatser, frågor, uppmaningar, osv., men också detta förklaras med ord. Till sist kan emellertid ord inte förklaras bara med ord. Språk är inte bara system av uttrycksformer, det är också mänskligt handlande. Det är aktiviteter, användande av tecken, som är sammanvävt med människors beteenden och sätt att vara och leva. Det är i dessa (i regel outtalade) förhållanden som språket har sin början.

Vad som inte finns i lexikon och grammatik är ordens användningar: sägandet, benämmandet, påståendet och frågandet *som göranden*, vilka ett barn börjar tillägna sig just som göranden innan det kan lära sig språkläran. Ett barn kan säga saker innan det kan lära sig vad det är att "säga någonting"; det kan använda ord innan det lär sig vad "ord" är. I ordens användningar i komplicerade mänskliga omständigheter finns de outtalade förutsättningar genom vilka något överhuvudtaget kan bli klart uttalat.

I stället för att fråga oss: "Hur är det möjligt att överföra ett innehåll mellan raderna i en text?", så bör vi fråga oss: "Hur är det möjligt att överföra ett innehåll *på* raderna i en text?" – Då kommer vi att finna att all läsning i en mening är "läsning mellan raderna".

Den förenklade och begränsade föreställning om det klart utsagda, det explicit uttryckta, som tenderar att göra det utsagda till något gåtfullt och problematiskt, härrör, tror jag, till stor del från den klassiska språkläran, eller rättare sagt, föreställningen härrör från den normativa roll som språklärens termer, begrepp och kategorier har fått i våra intellektuella traditioner. Språklärens begrepp om, och perspektiv på, den språkliga kommunikationen, har fått gälla inte bara som ett verktyg vid språkstudier, utan som svar på filosofiska frågor om språkets natur, om hur språk egentligen är beskaffade, hur språk i grunden är uppbyggda. Språkläran har därigenom dragit upp en gräns mellan vad som är språk och vad som är icke-språkligt. Men det är en gräns som är problematisk, och som inte alltid varit explicit uttalad som språkfilosofiska teser och ställningstaganden. Gränsdragningen utgörs av sammanhållande men outtalade förutsättningar i filosofiska traditioner, i språk teori och språk-

undervisning, och har förmedlats indirekt genom sättet att arbeta, sättet att ge vikt och betydelse åt vissa sidor av mänskligt språk, på bekostnad av andra.

Det jag säger här är egentligen inte någon kritik av språkläran som ett praktiskt verktyg för att lära människor läsa och skriva, eller som ett hjälpmedel för att lära ut främmande språk, för tolkning och översättning av texter eller för studier av och jämförelser mellan olika språk. Dessa mer praktiska syften har emellertid assimilerats med språkideologiska syften, i vilka verktygen och hjälpmedlen tas som normer och läggs till grund för exempelvis allmänna begrepp om det välformulerade och klart utsagda.

Men är våra språk så beskaffade att det överhuvudtaget kan finnas allmänna, formella kriterier för vad som är klart uttryckt, kriterier som skulle gälla oberoende av vad som uttrycks, oberoende av de omständigheter som råder och vad någon vill säga med ett visst uttryck i de omständigheterna? Om man skulle ta den lyckade kommunikationen (att man får någon att förstå vad man har på hjärtat i en viss situation), som kriterium på det klart utsagda, så är det inte alls självklart att det klart utsagda sammanfaller med det grammatiskt välformulerade. Vi talar i allmänhet inte grammatiskt korrekt. Ett yttrande som har den grammatiska formen av en påståendesats kan mycket väl fungera som en fråga i ett visst sammanhang. Exempelvis när någon säger till någon annan "Du har läst boken" med en viss betoning eller med en undrande blick. Att yttra något med en undrande blick är ingen grammatisk kategori, men det är en väsentlig aspekt på vad som sägs i en sådan situation. Man skulle vilja säga att dessa blickar är "talande", precis som orden de belysningar, och det är de naturligtvis, de hör väsentligen till talandet av språket, till sätten på vilka vi gör oss förstådda – om vi kallar vad de säger för något "antytt" eller "outtalat", så är det blott från språklärens perspektiv.

Om det i något sammanhang är fråga om att i ord uttrycka något som är svårt att uttrycka (t.ex. en speciell upplevelse eller erfarenhet) så kan det vara naturligt att med det "klart uttryckta", mena den träffande formuleringen. En sådan formulering kan vara träffande just för att den genom liknelser och analogier bara antyder vissa saker eller för att den lämnar vissa saker outtalade. För den som finner formuleringen träffande, som berörs av den, är det knappast något problematiskt eller gåtfullt att något är outtalat i formuleringen – om det nu ens är riktigt att säga att något skulle vara outtalat i den. Det är i regel i någon yttre aspekt på den träffande formuleringen som det kan te sig som om den lämnar något outtalat. Den kanske lämnar något outtalat enligt språklärens, logikens

eller den vetenskapliga sakprosans formella kriterier på det explicit utsagda. Men varför skall vi ge någon av de aspekterna en överordnad särställning? Vi ger dem en normativ särställning när vi fastslår att formuleringen lämnar något outtalat, för i många fall skulle vi tvärtom säga att en träffande liknelse talar klart.

Den "lyckade kommunikationen" är emellertid ett komplicerat kriterium, eftersom det inte är ett formellt kriterium. Det är normalt inte så komplicerat när det gäller direkta svar på frågor som "Hur mycket är klockan?", "När går bussen?" eller "Vad får vi till middag?", men i många situationer är det inte givet i förväg vad som skall tas som kriterium på att ett samtal är lyckat. I vissa samtal kan det vara först under samtalets gång som det (i bästa fall) blir klart för en vad man vill säga till den man talar med, och hur det skall sägas. Ens förhållande till den man talar med kan förändras under samtalet, vilket i sin tur påverkar vad man vill säga, och hur man uttrycker det.

Något liknande gäller vid läsningen av vissa texter. Kanske inte vid läsning av matrecept eller tågtidtabeller, men av vissa litterära, filosofiska eller religiösa texter där något framstår som dunkelt och utsagt mot bakgrund av vad läsaren kanske förväntade sig att finna i texten. Sådana texter kan förändra ens förväntningar och sätt att betrakta saker. Man kan finna något i texten som man inte förväntade sig att finna där, något överraskande, som gör att det som föreföll dunkelt och outtalat klarnar som när en dimma lättar.

3. ÄR SPRÅKET EN KOD?

Jag har kallat den traditionella språklärans språkkonception för förenklad och begränsad genom att den tenderar att skjuta undan den aspekt på vårt språk i vilken det är handlande och mänskligt beteende. Språket som användande av ord och uttryck i mänskliga omständigheter görs till något sekundärt i förhållande till vad man vill se som "språket självt", nämligen språket som det system av tecken, eller den kod, som är bestämd och beskriven av språkläran eller språkteorin. Genom undervisning i språklära, läsning och skrivning har vi alla fått tillgång till de standardiserade kodnycklarna så att säga, till det i orden och satserna kodifierade innehållet. Vi är därför benägna att se det innehållet som det i klartext utsagda.

Hur skall man i det synsättet göra rättvisa åt det förhållandet att även det blott antydda eller outtalade spelar en viktig roll i mänsklig språklig kommunikation? Det ligger nära till hands tänka så här: språket är en kod även i en vidare mening än den som ges av den traditionella språk-

läran. Språket är en kod på flera olika nivåer, för vilka vi emellertid inte alltid känner kodnycklarna. Ett öppet och klart utsagt meddelande kan samtidigt innehålla indirekta eller dolda meddelanden. Man blir benägen att dra slutsatsen att de kodnycklar som språkläran tillhandahåller inte är tillräckliga för att avkoda dessa dolda meddelanden. Språkläran måste utvidgas för att också ta hand om det outtalade.

Men kodmetaforen vilseleder. Den utgår från åtskillnaden mellan tecken och användandet av dessa tecken. Språket som kod är själva systemet av tecken, med bortseende från användningarna. I kodkonceptionen av språk tänker man som om orden, satserna och texterna, förutom sin utsagda mening, också kan ha ett fördolt innehåll *i sig själva som tecken*. Men det outtalade (i den för oss intressanta meningen) finns i användningarna av tecknen, i språkets liv.

Tänk till exempel på beskrivningen av ett samtal, en dialog i en roman eller novell, där författaren har beskrivit, inte bara de samtalandes yttranden, utan till yttrandena fogat beskrivningar av typen: "utbrast hon plötsligt", "sade han medan han sakta reste sig för att gå", "frågade hon med ängslig röst", etc. Det som här är uttalat är naturligtvis inte utsagt med ord i samtal av det slaget, men kan ändå vara väsentligt för vad de samtalande kommunicerar till varandra. Och att läsaren kan förstå den kanske mycket komplicerade innebörden av ett sådant samtal utifrån enkla beskrivningar av drag i samtalssituationen, beror dels på den plats som detta samtal har i berättelsen som helhet och dels på läsarens egen erfarenhet av mänskliga omständigheter och samtal av liknande slag.

Är det då inte på sin plats att här tala om språkliga yttrandens "kontextberoende"? Jag vill undvika den termen eftersom det är en språk-teoretisk term. Den inbjuder till att teoretisera om det "beroende" det är fråga om här, som om beroendet vore förmedlat genom någon språklig, social eller pragmatisk mekanism. Det beroende jag vill peka på här är en sorts *omedelbart* beroende i liv och handling, och inte något som är förmedlat genom en mekanism.

Det kan också vara frestande att här tala om kroppsspråkets roll i samtal mellan människor. Jag tror emellertid att man bör vara lite misstänksam även emot detta begrepp. Det är uppenbarligen bildat mot bakgrund av språklärans föreställning om det vanliga verbala eller skrivna språket som språk "i egentlig mening", vilket, till skillnad från kroppsspråket, *inte* skulle vara väsentligen förbundet med tonfall, gester, åtbörder, och mänskliga beteenden och sätt att vara i allmänhet. Idén om kroppsspråket får därmed snarare en tendens att förstärka synen på språk som självständiga system av tecken som betraktas åtskilda från de mänskliga omständigheter där de används. Det är detta betraktelsesätt som gene-

rerar föreställningen om det outtalade som något gåtfullt. Idén om kroppsspråket bidrar därför inte till att göra det outtalade mindre problematiskt.

I denna bemärkelse menar jag alltså att idén om det utsagda som något viktigt men på samma gång problematiskt och gåtfullt, är betingad av en föreställning om det klart utsagda som kommer från den traditionella språkläran. Med den språkuppfattningen kommer det utsagda alltid att dra sig undan språklärans och språketeorins försök att fånga in det, och det förblir något oåtkomligt och gåtfullt. Det drar sig undan så som det slående i en träffande liknelse drar sig undan och försvinner när man försöker formulera den "i klartext".

4. LÄRANDET I LIVET

Låt oss försöka göra aspekten på språket som handlande och mänskligt beteende lite mer konkret genom att erinra oss några drag i den tidiga språktilläggnelsen. Barn börjar tala runt tvåårsåldern. Det är en del av deras normala utveckling, till vilken det också hör att t.ex. de lär sig äta själva. Men man säger också att de börjar *lära sig sitt modersmål*, och då finns det en risk att man tänker alltför mycket på "lärandet" ur språklärans synvinkel som resultat av undervisning: kunskaper och färdigheter förvärvade genom instruktion och träning i vissa tekniker, bara med den skillnaden att det sker på ett mer oorganiserat och oplanerat sätt än i skolsituationen. Man glömmer bort det "lärande i livet" som är en del av att vara ett barn som lever bland människor i den mänskliga verkligheten, och som inte är resultat av undervisning, instruktion eller träning.

Visst förekommer det att vi undervisar barn mer eller mindre formellt redan innan barnet börjar skolan, men det förefaller vara relativt lite av ett barns tidiga språk som man lär det aktivt genom något som liknar formell undervisning. Detta varierar naturligtvis i olika miljöer, men även i uppväxtmiljöer där det förekommer lite undervisning så lär sig barn tala. Det förefaller mig som om den tidigaste språkinläringen, på ett helt annat sätt än den formella skolundervisningen, är mer sammanvävd med barnets personliga liv, med vad det vill, tycker om, tycker är roligt, tycker illa om, barnets temperament, hur det reagerar på olika situationer etc., hur man gör, brukar göra och förhålla sig i olika avseenden i en viss familj, bland kamrater, etc.

Intressant i det sammanhanget är hur enormt mycket ett barn lär sig fram till fem, sex års ålder – trots alla tänkbara missförstånd av språkliga tekniker och "ostensiva definitioner" som man kunde hitta på om man tänker på språktilläggnelsen ur språketeorins perspektiv, med de komplicerade fonetiska, syntaktiska, semantiska, och kommunikationsinter-

aktiva mekanismer, som i det perspektivet antas ligga bakom även de enklaste yttranden.

Tänk exempelvis på uttryck som barn lär sig så där på en gång – som ofta är förknippade med något som de finner lustfyllt, något som de vill göra, något som starkt upptar deras uppmärksamhet, etc. Ta ett uttryck som ”gå ut” – som förälder har man knappast någon tanke på att de skulle kunna missförstås som om det innebar att man blott skulle öppna dörren eller gå i trappan. Men man kan också erinra sig fall där barnet förstår ett uttryck för en viss aktivitet eller en viss plats utifrån en detalj det tyckte var rolig, eller kanske tvärtom obehaglig, i den aktiviteten eller på den platsen. Liknande kunde sägas om tillägnelsen av uttryck som ”gunga”, ”glass”, ”titta en ballong”, ”åka och bada” – eller ”inte åka hem”. När ett barn börjar umgås och leka med kamrater så dyker det upp nya s.a.s. ”personliga motiv”, eller spontana behov, att ta nya uttryck till sig.

Man kunde kanske säga att det är just på grund av att det inte är formell träning i tekniker som den tidigaste språkinläringen ofta går så lekande lätt – som musik. Det är som om barnet ibland spontant känner vad som är ett passande eller träffande uttryck i någon situation. Och man kan ibland bli förvånad när de plötsligt korrekt använder ett uttryck som man bedömde som alltför avancerat med tanke på barnets ålder. I många fall kunde det kanske vara bättre att jämföra den tidiga språkinläringen just med att lära sig musik, lära sig en melodi, uppfatta tonfall som hör till vissa typiska situationer, stämningar och förhållningssätt. Barn lär sig tidigt uppfatta tonfall och röster – vilket för övrigt också hundar gör!

Här kunde man ha användning av betydelsen ”lek” i tyskans ”Spiel”, när man med Wittgenstein talar om ”Sprachspiel”. För när ett barn börjar förstå och kunna använda ett uttryck så är det ofta jämförbart med att börja kunna delta i en lek, i ett samspelande med andra.

Denna typ av spontan språktillägnelse ”i livet” upphör inte i och med att man börjar skolan. Tänk t.ex. på att lära sig en ny fackterminologi i någon vetenskap, där man ju först brukar få formell undervisning om termernas definitioner. Trots att det inte behöver vara någon brist i de formella förklaringarna av termerna, kan man ändå känna att man inte förstår förrän man fått termerna införlivade med sätt att samspela med andra i samtal, diskussioner, seminarier, etc. Det finns något outtalat i de verbala förklaringarna som man bara kan få tillgång till som aktör i de verksamheter där termerna används, och det måste man tillägna sig som nybörjare, ja i viss mening ”som ett barn”.

Det är klagörande att tänka på den filosofiska frågan om förhållandet mellan språk och verklighet i samband med den tidiga språktillägnelsen.

Man kan där inte särskilja frågan om hur språket fungerar från frågan om hur verkligheten är beskaffad. Att som barn lära sig hur den mänskliga verkligheten är beskaffad i olika avseenden är en del av språktilläggnelsen, och omvänt. Det är inte som två åtskilda "kunskapsområden", utan snarare två olika aspekter på en och samma utvecklingsprocess. Det är t.ex. en del av att lära sig färgspråket (användningen av orden "rött", "vitt", "blått", etc.) att lära sig att det finns färgade föremål och kunna känna igen dem. Det är en del av att lära sig "rörelsespråket" (användningen av orden "sakta", "fort", "stanna", "stilla", etc.) att läsa sig att saker och ting rör sig. Att skilja levande och handlande varelser från döda ting är en del av att lära sig använda ord för känslor som t.ex. "arg", "ledsen", "rädd", etc. Redan i två-, treårsåldern vet ett barn att dockan inte är ett barn "på riktigt", och i regel utan att det fått någon undervisning om det.

Den stora mängd saker som ett barn tillägnat sig fram till skolåldern kunde man kalla för den uttalade grund på vilken vår gemensamma alldagliga språkliga kommunikation vilar.

Om det är något problem med allt som vanligen är uttalat i vad vi tillägnat oss som människobarn, så är det det att vi inte uppmärksammar det; det är t.o.m. svårt att göra det. Det ligger liksom för nära inpå oss för att vi skall se det. Att vi inte uppmärksammar allt detta beror till stor del på att vi normalt inte har någon anledning att göra det eftersom vi alla delar dessa sätt att vara, reagera och bete oss. Vi har anledning att göra det när det t.ex. uppstår avvikelser och störningar i ett barns språkliga utveckling, men också när det uttalade ter sig filosofiskt gåtfullt.

5. DET OUTSÄGLIGA

Det förhåller sig annorlunda med det "uttalade" när det gäller frågor om "livets mening" och "tillvarons yttersta gränser", och som förmedlas genom bilder, liknelser, och analogier i många filosofiska och religiösa texter, och i vissa litterära verk. Här kan man säga att det uttalade är det utsägbara eftersom de frågor och angelägenheter som sådana texter gäller inte har någon hemort vare sig i det vanliga, alldagliga språket, eller i de gängse sekulariserade intellektuella diskurserna. Det uttalade närmar sig det utsägliga, om vilket det ter sig som om allt bara kan antydast och ingenting sägas. Något av detta är andemeningen i Wittgensteins *Tractatus*, där man bl.a. finner aforismerna: "Satsen kan inte uttrycka något högre", "Att förnimma världen som ett begränsat helt är det mystiska", "Det utsägliga finns visserligen. Detta visar sig, det är det mystiska" (*Tractatus*, §§ 6.42, 6.45, 6.522).

Det finns flera skäl till att det antydda men outtalade i denna bemärkelse är annorlunda och svårare att utreda. Ett skäl är att de budskap som förmedlas i religiösa eller metafysiska texter ofta har det till synes paradoxala anspråket vara något allmängiltigt, samtidigt som detta allmängiltiga bara är tillgängligt såsom något personligt, som en individuell människas egen erfarenhet – en erfarenhet som fått en särskild vikt och betydelse i en människas liv, och som får ett slags uttryck i den människans sätt att leva.

Det är en vanlig tendens i vår tid att förknippa det allmängiltiga med det objektiva, det icke-individuella, det opersonliga. Mot bakgrund av den tendensen kommer det utsägliga, såsom något endast personligt tillgängligt, att undandra sig alla förklaringar och framstå som något subjektivt, privat eller ”enbart psykologiskt”. Det hamnar därför lågt på den offentliga värdeskalan av livets viktigheter. I det perspektivet förlorar allt tal om ”tillvarons yttersta gränser” sin allvarliga, existentiella mening. Att respektera detta allvar, att erkänna det utsägliga i den religiösa eller metafysiska meningen, kan dock inte, enligt min mening, betyda att vilja invertera den offentliga värdeskalan, eller att försöka ge det subjektiva något av den offentliga objektivitetens allvar och viktighet. Det betyder snarare att *resignera* och ge upp denna strävan i insikten om att de angelägenheter det gäller är alltför allvarliga för att kunna inplaceras och mätas i de offentliga värdeskalorna. En religiös bild eller ett metafysiskt uttryck kan bara förklaras med en annan bild eller liknelse, på väsentligen samma nivå, men en som vänder sig till någon, och som är så anpassad till dennes speciella problem, erfarenheter och livssituation att den berör honom eller henne.

Detta är, som jag ser det, vad det kan betyda att ”finna kodnyckeln” till många religiösa, filosofiska eller poetiska texter, inte minst när den som söker, finner och berörs av de förklarande orden är en och samma person. Det visar också hur kodmetaforen är än mer vilseledande i dessa fall, eftersom den leder oss till tanken att det utsägliga är något fördolt i själva texterna, snarare än i människors liv och livshållning. Metaforen är vilseledande också för att den föder idén att koden skulle kunna knäckas inom ramen för någon teologisk, litteraturvetenskaplig eller annan teoretisk diskurs. Vad dessa verksamheter kan bidra med för att göra texters innehåll tillgängliga för oss har naturligtvis sitt värde, men de kan inte ge oss vad vi måste finna själva.

I "Ungkarlarnas rätta natur" (*FT* 1/05) argumenterar Lars Bergström för att satsen "Alla ungarlar är gifta män" inte är analytiskt sann. Jag kommer här att försöka visa varför han har fel.

Bergström argumenterar via ett tankeexperiment där en främmande, utomjordisk kultur sänder spioner till jorden, som där med framgång uppträder som ungarlar trots att de egentligen inte bara är gifta utan dessutom saknar Y-kromosom och därför inte heller kan anses vara "män" i vår mening. Av detta drar Bergström följande slutsats:

Kontentan av detta är att en del av våra ungarlar varken är män eller ogifta, trots att de här på jorden uppträder som ogifta män. Nu är detta visserligen ett tankeexperiment. Vi kan ju inte vara säkra på att det är sant. Men det skulle kunna vara sant. Om det är sant eller inte förefaller vara en *empirisk* fråga. Det är med andra ord en empirisk fråga om alla ungarlar är ogifta. Satsen "Alla ungarlar är ogifta" är därför en syntetisk sats. Den är i alla händelser inte analytisk.

Detta följer dock inte. Det är onekligen sant att

- (1) det är en empirisk fråga huruvida alla personer som *benämns* "ungkarl" faktiskt också *är* ogifta män.

Och Bergströms tankeexperiment visar på sin höjd att (1) är sann, dvs. att det är en empirisk fråga huruvida de personer vi faktiskt kallar ungarlar verkligen *är* ogifta män, snarare än utomjordiska, gifta spioner, väl maskerade jätteäpplen eller robotar. Ur detta följer det dock inte att

- (2) det är en empirisk fråga huruvida alla ungarlar är ogifta män, eller vad såväl jag som Bergström verkar vara överens om skulle följa ur (2), nämligen att
- (3) satsen "Alla ungarlar är ogifta män" är syntetisk.

Varför följer då varken (2) eller (3) ur (1)? Antag att en av spionerna i Bergströms exempel, i ett förtvivlat försök att hämnas på dem som skiljt

honom från hans älskade fru och skickat honom till denna sorgliga plats vi kallar jorden, kommer ut som gift, utomjordisk spion, varpå han dessutom anger alla sina kollegor. Hur skulle kompetenta språkanvändare på jorden reagera? Skulle de generat erkänna att de hela tiden trott att alla ungarlar var ogifta män, men att de nu motbevisats, eller skulle de snarare säga att det visat sig att spionerna inte var ungarlar? Om satsen "Alla ungarlar är ogifta män" vore en empirisk sats – i likhet med "Vatten är H_2O " – skulle den förstnämnda reaktionen vara rimlig. Kanske skulle vi då vara benägna att säga något i stil med att vår empiriska (folk-)teori om ungarlar visade sig vara felaktig.¹

Men i fallet med de utomjordiska "ungarlarna" verkar det snarare rimligare att säga att de, trots att de onekligen *kallats* för ungarlar, inte *är* och aldrig *har varit* ungarlar. Förvisso bör "definitioner som syftar till att beskriva vårt språkbruk [...] rätta sig efter oss, snarare än tvärtom", som Bergström skriver, men rimligtvis inte till den milda grad att allting vi säger och har sagt blir sant. Och att vi mycket väl kan *missa* gifta utomjordingar för ungarlar (och vidare upptäckta detta misstag via empiriska medel) förändrar inte faktumet att ungarlar är och alltid kommer att vara ogifta män – något som varje kompetent användare av begreppet inser. Med andra ord har Bergström inte gett oss något skäl att omfatta (2) eller (3).

¹ Vad händer om vi ändrar Bergströms exempel så att samtliga ungarlar var och alltid har varit utbytta mot utomjordiska spioner? Jag tror att vi i en sådan situation skulle vara mer benägna att säga att det aldrig existerat några (riktiga) ungarlar (i meningen ogifta män) än att ungarlar uppenbarligen kan vara gifta. Och detta styrker ytterligare mitt påstående att ungarlar skiljer sig från till exempel naturliga sorter vilkas empiriska definitioner vi är långt mycket mer benägna att förändra i ljuset av empiriska undersökningar. För en utförligare och tillika klassisk diskussion av detta senare fenomen, se Hilary Putnams "Is Semantics Possible?" och "The Meaning of 'Meaning'" i hans *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers vol. 2* (Cambridge: Cambridge University Press 1975).

Kristoffer Ahlström påstår att det är ett faktum att ungarlar är, och alltid kommer att vara (!?), ogifta män. Jag undrar hur han kan vara så säker på det. Kanske beror det på att han tror att "ungkarl" betyder *detsamma som* "ogift man". Men hur kan han i så fall vara så säker på det?

Tänk exempelvis på en nittiofemårig man, som ligger för döden och som nyligen har skilt sig från sin fru. Han har ännu inte gift om sig. Därför måste man väl rimligen anse att han nu är ogift. Och han är fortfarande en man. Men jag tror inte att folk skulle vara benägna att anse honom vara en ungarl. Bland annat kanske för att han är så pass gammal och för att han inte tycks vara tillgänglig på äktenskapsmarknaden. Så vi kan knappast utgå från att "ungkarl" betyder *detsamma som* "ogift man".

Vi kan också variera exemplet så att nittiofemåringen inte har skilt sig, men att hans fru har dött. Då är han inte gift. Han har varit gift, men är det inte längre, eftersom frun är död. Men vi skulle nog inte anse att han därför är en ungarl. Snarare är han en änklings. Alltså en ogift man.

(Låt oss för ett kort ögonblick ändå låtsas att "ungkarl" betyder *detsamma som* "ogift man". Kan vi därav dra slutsatsen att alla ungarlar är ogifta män? Jag tycker inte det är alldeles självklart. Hur kan ett påstående om ords betydelser implicera någonting om ungarlars juridiska och biologiska status? Kanske skulle Ahlström mena att satsen

(1) Ordet "ungkarl" betyder *detsamma som* "ogift man"

betyder *detsamma som* satsen

(2) Alla ungarlar är ogifta män och alla ogifta män är ungarlar, ungefär som somliga filosofer tycks anse att satsen

(3) Satsen "Snön är vit" är sann

betyder *detsamma som* satsen

(4) Snön är vit,

trots att (3) tycks handla om en språklig sats, medan (4) handlar om snö. Om (1) betyder detsamma som (2), så följer ju (2) – och därmed även första hälften av (2) – rent trivialt från (1). För egen del har jag dock svårt att sluta upp bakom en sådan uppfattning, främst därför att jag inte riktigt vet vad ”betyder detsamma som” betyder. Det gör också att jag inte heller skulle bli övertygad om Ahlström snarare skulle säga att (1) *betyder detsamma som, men lite mer* än (2). Och det är kanske också det som gör att jag har svårt att acceptera (1) – och för den delen distinktionen mellan analytiska och syntetiska satser.)

Men låt oss nu återgå till de utomjordiska spionerna. Enligt Ahlström är de inga ungarlar, även om vi kallar dom ”ungarlar” och uppfattar dom som ungarlar. Hans argument för detta är att ”kompetenta språk-användare på jorden” skulle säga att de inte är ungarlar, om de fick reda på spionernas rätta natur.

Hur vet Ahlström att kompetenta språk-användare skulle säga detta? Kanske utgår han från att den som framhärdar med att säga att spionerna är ungarlar just därmed demonstrerar sin språkliga inkompetens. (Han måste väl t.ex. anse att jag är en inkompetent språk-användare.) Men detta innebär att han förutsätter det som skulle bevisas, nämligen att spionerna inte är ungarlar.

Eller har Ahlström något *oberoende* kriterium på språklig kompetens, så att det blir en öppen empirisk fråga vad kompetenta språk-användare skulle säga om spionerna? Hur vet han i så fall att inte jag uppfyller detta kriterium? Och finns det någon anledning att lägga vikt vid just detta kriterium?

Ahlström tänker sig kanske – ungefär som Sven Danielsson (i en notis i *FT* 2/05) – att det finns en *norm* som säger att man bara skall kalla ogifta män för ungarlar. Men finns det verkligen en sådan norm? Hur vet man att den finns? Har vi något bra skäl att rätta oss efter den? Och hur vet man att den – om den nu på något sätt skulle ”finnas” – inte gör ett undantag just för atypiska fall av det slag som de utomjordiska spionerna exemplifierar?

Språkprofessorer uttalar sig då och då om vad som är riktigt språkbruk, vilket kanske kunde antyda att de har någon speciell kontakt med språkliga normer (till skillnad från statistiska och andra fakta om verklig språk-användning). Men jag är inte säker på att de vid närmare eftertanke skulle anse att språkvetenskapen delvis är en normativ disciplin och/eller att den norm Danielsson talar om verkligen existerar. Och även om den skulle vara formulerad i Svenska Akademiens ordlista (SAOL) eller ha ivriga anhängare inom Svenska språknämnden, så kan jag inte inse att detta skulle vara avgörande. Har ordlistans författare

och nämndens medlemmar verkligen funderat på fallet med de utomjordiska spionerna?

Jag betvivlar inte att en del språkanvändare förmodligen skulle reagera på ett sätt som Ahlström kallar kompetent, när de får reda på spionernas bakgrund. Det gäller väl särskilt de personer som har påverkats av dogmatiska filosofilärare till att tro att "ungkarl" betyder detsamma som "ogift man". Men sådana personer utgör med all sannolikhet en minoritet av mänskligheten. Personer som inte är indoktrinerade på detta sätt kan resonera annorlunda. De kan t.ex. ta fasta på att spionerna i relevanta avseenden ändå är tillräckligt lika typiska ungarlar för att själva räknas som ungarlar. De ser t.ex. precis ut som män, även om de saknar Y-kromosom. Och de är visserligen gifta, men inte riktigt enligt någon av de ritualer som brukar förekomma på jorden. Man kan mycket väl tänka sig att en domstol skulle slå fast att de är ungarlar och att de alltså har rätt att bo på ett ungarlshotell, även om exempelvis hotelldirektören är filosofiskt (fel)utbildad och därför vill vräka dom.

Recension

Anarkismens moral

Peter Krapotkin

Tragus Förlag 2004. 63 s. ISBN 91-975324-0-1

På den tiden när kommunismen fortfarande var ett ideal för många utgav Ungsocialisternas förlag Peter Krapotkins *Anarkismens moral* (1910). Krapotkin var ju rysk furste och blev den kommunistiska anarkismens främste teoretiker. Förra året gavs samma bok ut i nytryck av Tragus förlag. Är den intressant också idag?

Krapotkin föregriper en diskussion om den moralfilosofiska relevansen hos Darwins teori om det naturliga urvalet, som tog fart mot slutet av förra århundradet och som är ganska annorlunda än den som fördes hundra år tidigare om kampen för överlevnad och ”survival of the fittest”. Krapotkin hävdar att samarbete, solidaritet, ömsesidig hjälp är egenskaper hos djur som lever i grupp som har sådant värde för släktets bestånd att de tenderar att väljas ut av evolutionen i inte mindre grad än styrka och andra för den enskilda individen nyttiga egenskaper. Just denna för Krapotkin centrala tanke är väl numera inte så kontroversiell som den var, när boken skrevs, då socialdarwinismen gjorde helt andra tolkningar av Darwins teorier. I den moderna diskussionen har man bland annat med spelteoretiska modeller försökt förklara hur altruistiska tendenser kan ha haft överlevnadsvärde för olika djurarter, särskilt för dem som lever i flock.

Också den naturalistiska ansatsen hos Krapotkin är intressant. Han vill se moraliska föreställningar, som i stort sett liknar den gyllene regeln, som naturliga och nedlagda i vårt känslomässiga arv. Men denna tankelinje fullföljs inte helt konsekvent: Krapotkin vill också gärna hävda att vi kan välja – och om moraliska drivkrafter är medfödda verkar det inte så lätt. Invändningar mot och problem med naturalismen av den typ som exemplifieras av Humes lag eller Moores ”den öppna frågans argument” verkar Krapotkin i stort sett omedveten om. Förutom en grund i

medfödda moraliska känslor tycks han också kräva universaliserbarhet av giltiga moraliska normer.

En liten lustighet är Krapotkins tappra försök att förena principen om ömsesidig hjälp med de samtida anarkisternas terroristiska praktik: jo, varje högsint människa skulle vilja bli ihjälslagen, om han riskerade att bli ett odjur, som hotar andra. Eftersom tsaren är ett sådant odjur, vill han nog i själva verket bli sprängd i luften! Det är visserligen inte något Krapotkin påstår. Men han menar att anarkisten med sin handling åtminstone visar att hon själv är beredd att bli dödad, skulle hon i en framtida situation visa sig vara en tyrann. Tyvärr har väl inte detta gällt alla revolutionärer.

RAGNAR OHLSSON

Notiser

Bo Petersson har utgivit *Värdering och faktum: Studier i Hans Larssons moral-filosofi*, Centrum för tillämpad etik, Linköping 2004. Mikael Stenmark har utgivit en bok med titeln *How to Relate Science and Religion*, William B. Eerdmans Publishing Company, 2004. Vidare har Jane Rogin Nilsson och Joachim Siöcrona utgivit ett urval ur Spinozas *Tractatus Theologico-Politicus* under rubriken *Brännbara tankar år 1670 om religion och politik*, Hilaritas 2004 (se förlagets hemsida www.hilaritas.se).

Jens Johansson har doktorerat i praktisk filosofi med avhandlingen *Mortal beings: On the metaphysics and value of death*, Stockholm Studies in Philosophy nr 27, Almqvist & Wiksell 2005.

Jan Cederquist, tidigare copywriter, numera författare och kontrabasist, har utgivit en bok med den fyndiga titeln *Slumpen är ingen tillfällighet*, Bokförlaget Langenskiöld 2005.

Niklas Juth har doktorerat i praktisk filosofi på en tjock avhandling med titeln *Genetic information, values and rights: The morality of presymptomatic genetic testing*, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg 2005.

Karin Edvardsson, Sven Ove Hansson och Jessica Nihlén Fahlquist har i boken *Filosofins nya möten*, Gidlunds förlag 2005, samlat tjuugo uppsatser skrivna av personer som alla är forskare vid avdelningen för filosofi vid KTH i Stockholm.

Torkel Franzén, verksam vid SICS och Luleå universitet, har utgivit en bok som heter *Gödel's Theorem: An Incomplete Guide to Its Use and Abuse* (A. K. Peters, Wellesley, Massachusetts, 2005). Som framgår av citat på pärmens baksida har den fått påfallande starka lovord av två verkliga experter på ämnet, nämligen Solomon Feferman och John W. Dawson.

Cambridge University Press har 2004 givit ut *Isaac Newton: Philosophical Writings*. Boken samlar filosofiskt intressanta avsnitt ur Newtons skrifter, exempelvis brev (Robert Boyle, Leibniz, Richard Bentley & Roger Cotes), avsnitt ur *Principia*, *Opticks* och det tidiga manuskriptet *De Gravitatione*. Redaktören Andrew Janiak inleder med en instruktiv översikt över ledmotiven, såsom rum och tid, kraftbegreppet, avståndsverkan och hypoteser.

Robert Callergård

Apropå verkligheten, så har superellipsens fader Piet Hein sammanfattat sin syn på den i följande fyrradning:

Nature it seems is the popular name
 For milliards and milliards and milliards
 Of particles playing their infinite game
 Of billiards and billiards and billiards

Det finns säkert många människor som känner sig väldigt övertygade om att $1 = 1$. Men vad säger de då följande bevis för att $1 = 2$?

Vi antar först att $x = 1$, och om vi sedan multiplicerar bägge leden i denna ekvation med x , så får vi som resultat att $x^2 = x$. Därefter minskar vi bägge leden med 1 och finner då att $x^2 - 1 = x - 1$. Därefter tillämpar vi regeln att $a^2 - b^2 = (a + b)(a - b)$ på vänstra ledet och får då $(x + 1)(x - 1) = x - 1$. I denna ekvation dividerar vi sedan bägge leden med $(x - 1)$ och får då $x + 1 = 1$. Eftersom x enligt vårt ursprungliga antagande var lika med 1 , så får vi då det utlovade resultatet att $2 = 1$.

Kristoffer Ahlström är doktorand i teoretisk filosofi i Göteborg, *Per Bauhn* är professor i praktisk filosofi i Kalmar, *Lars Bergström* är redaktör för denna tidskrift, *Kajsa Bråting* är doktorand i matematikhistoria, *Sören Halldén* är professor emeritus i teoretisk filosofi i Lund, *Konrad Marc-Wogau* var professor i teoretisk filosofi i Uppsala, *Anne-Marie Landtblom* är docent i neurologi vid Motala Lasarett, *Ragnar Ohlsson* är professor i praktisk filosofi i Stockholm, *Sören Stenlund* är professor i teoretisk filosofi i Uppsala och *Anders Öberg* är universitetslektor vid matematiska institutionen i Uppsala.

Instruktioner till skribenter

Filosofisk tidskrift har som syfte att bidra till en allsidig och fruktbar diskussion av filosofiska problem, samt att på ett lättfattligt sätt informera om aktuell filosofisk forskning. Den vänder sig inte enbart till fackfilosofer, utan vill framför allt nå en bredare läsekrets av filosofiskt intresserade personer

Tidskriften står öppen för olika filosofiska inriktningar, men den vill undvika bidrag som man inte kan tillgodogöra sig utan speciella förkunskaper eller tekniska färdigheter. Utöver längre artiklar på omkring 10–15 sidor, tar tidskriften gärna emot även kortare bidrag och inlägg av notiskaraktär.

Manuskript till *Filosofisk tidskrift*:

- skickas normalt med datorpost till lars.bergstrom@philosophy.su.se
- kan också skickas till
Lars Bergström, Telegrafgränd 1 B, 111 30 Stockholm
– men i så fall skall det dessutom bifogas på diskett
- skall utformas i överensstämmelse med den typografi som är normal i tidskriften, utan onödig formatering
- skall vara försedda med namn och adress
- skall som regel vara skrivna på svenska, och citat från andra språk bör översättas till svenska
- noter och litteraturhänvisningar kan gärna inarbetas i texten
- särskild litteraturförteckning upprättas vid behov i alfabetisk ordning och placeras sist i manus
- för icke beställt material ansvaras ej
- korrektur läses i regel endast av redaktören
- ändringar mot manuskript bekostas icke av förlaget; författaren debiteras kostnad för sådana ändringar
- införda bidrag honoreras inte för närvarande
- i stället för särtryck erhåller författaren, gratis, 10 exemplar – för recensioner 5 exemplar – av det nummer av tidskriften i vilket bidraget varit infört

